

D. Rigter, *'Eene dringende noodzakelijkheid'*. *Geschiedenis van de Vereniging Hulp voor Onbehuisden 1904-1945*,
(Amsterdam 1990), Stadsuitgeverij

D. Rigter
'Eene dringende noodzakelijkheid'
Geschiedenis van de Vereniging Hulp voor Onbehuisden 1904-1945
(Amsterdam 1990)
Stadsuitgeverij

Inhoud

Inleiding	blz. 3
Deel I. De periode Jonker 1903-1922	" 8
Inleiding	" 8
§ 1 Een degelijk en wettig bestuur	" 9
§ 2 Een vaste plek, het 'Oude Buitengasthuis'	" 13
§ 3 De kinderen	" 17
§ 4 De balans	" 20
§ 5 De Eerste Wereldoorlog	" 23
§ 6 Problemen in de organisatie	" 26
§ 7 Beschavingsarbeid	" 29
§ 8 Na de oorlog	" 31
§ 9 Afscheid van een bijzonder paar	" 33
Deel II. De periode Honing 1922-1940	" 34
Inleiding	" 34
§ 1 Zorg en hoop	" 37
§ 2 Onzedelijkheden	" 41
§ 3 De installatie van de Commissies van Toezicht	" 44
§ 4 De 'Pesthuys'-kwestie	" 47
§ 5 De crisisjaren	" 49
§ 6 De Gemeentegedelegeerden	" 52
§ 7 Decentralisatie	" 55
§ 8 Alweer het Observatiehuis	" 58
§ 9 De voorboden van het einde van een periode	" 61
Deel III. De Tweede Wereldoorlog	" 63
Inleiding	" 63
§ 1 De oorlog	" 66
§ 2 Aanpassen	" 68
§ 3 HvO en Winterhulp	" 71
§ 4 Het werk gaat door	" 73
§ 5 Buigen of barsten	" 76
§ 6 Goed en fout	" 79
§ 7 De zuivering	" 84
Conclusie	" 86
Literatuur	" 90
Noten	" 94

Inleiding

Laat ik beginnen met een bekentenis. Voordat ik aan dit onderzoek begon, was ik niet op de hoogte van het bestaan van de vereniging HVO.¹ Dit zegt natuurlijk iets over mij en over de bescheidenheid waarmee de vereniging haar werk doet; het zegt iets over het feit dat een vereniging als HVO niet langer haar bestaan van de Amsterdamse daken hoeft te schreeuwen om het werk mogelijk te maken. Vroeger lag dit anders; om aan geld te komen, was de vereniging bij haar oprichting geheel afhankelijk van de goedgeefsheid van de Amsterdamse burgerij. Nu is het de overheid die op een indirecte manier ons allemaal laat meebetalen aan de hulpverlening die HVO biedt. De geschiedenis van de vereniging HVO is dan ook bepaald door de verandering die zich in de twintigste eeuw heeft voorgedaan in de houding van de overheid ten opzichte van het particulier initiatief. Met het particulier initiatief bedoel ik de kerkelijke en burgerlijke organisaties die zich met armenzorg bezighielden.

Na zo met de deur in huis te zijn gevallen, is het zinvol om, voor ik aan de geschiedenis van de vereniging HVO begin, iets over het heden van de vereniging en de achtergronden en doelstellingen van dit onderzoek te vertellen. De vereniging HVO is een overkoepeling van een aantal afdelingen die zich, verspreid over de stad Amsterdam, bezighoudt met verschillende vormen van welzijnswerk. Zo is er een passantenverblijf voor zwervers, een tehuis voor alleenstaande mannen, voor alleenstaande vrouwen (met of zonder kinderen), er is een opvanghuis voor jongeren, een opvanghuis voor asielzoekers, er is een afdeling reclassering en een voogdijafdeling en er zijn verschillende afdelingen die zich bezighouden met diverse vormen van begeleid zelfstandig wonen. Bij de vereniging HVO werken ruim 300 mensen, ruim 2000 worden er jaarlijks geholpen en de totale lasten voor het jaar 1988 bedroegen fl. 29,7 miljoen.² De vereniging heeft dus een belangrijke plaats en functie in de stad Amsterdam. In dit stuk zal de vraag naar de oorsprong en de ontwikkeling van die positie aan de orde komen. In het voorjaar van 1989 werd ik in contact gebracht met de directeur van HVO, H.M. Stam. Hij gaf te kennen het belangrijk te vinden, dat er met het aanwezige archief van de vereniging iets zinvol werd gedaan. Dit zowel in het belang van de vereniging, als in het belang van historici in opleiding die van het archief gebruik zouden kunnen maken om hun opgedane kennis in praktijk te brengen. En zo gebeurde het dat ik als stagiaire in dienst kwam van de vereniging HVO met de opdracht iets te doen aan de geschiedenis van de vereniging. Aangezien er nog nauwelijks van het archief gebruik was gemaakt, kwamen we overeen eerst de feiten op een rijtje te zetten. Ik zou binnen een jaar een geschiedenis van de vereniging tussen 1904 en 1945 schrijven. Verder werd ik volkomen vrijgelaten in mijn keuze van de onderwerpen en in het doen van mijn onderzoek. Het archief van de vereniging is deels te vinden op het Centraal Bureau en deels in het Gemeentearchief van Amsterdam. Het materiaal voor dit boek is voor een groot deel gebaseerd op de bestuursnotulen. De gegevens die daaruit gehaald zijn, heb ik geverifieerd in alle andere bronnen die in het archief aanwezig zijn, zoals een uitgebreide correspondentie. De bestuursnotulen waren niet altijd even openhartig, maar wat er in stond bleek na verificatie met andere bronnen correct.

Er bestaat niet zo iets als de geschiedschrijving van het welzijnswerk in Nederland. Vanuit verschillende disciplines en opvattingen zijn onderdelen van het werk in het

verleden beschreven. Dit is inherent aan het werk zelf. Alleen al met de afbakening van het onderzoeksobject kun je alle kanten uit. Voor dit boek ben ik uitgegaan van het begrip armenzorg, een term waarmee in de periode die ik behandel (1904-1945), werd aangeduid: alle vormen van hulpverlening die erop gericht waren de armen te helpen. Daaronder vielen in deze periode voor het overgrote deel de bedeling (het geven van geld en goederen) en bepaalde vormen van ziekenverpleging, maar ook kinderbescherming, reclassering, werkverschaffing, het bieden van onderdak werden in deze term gevangen. Armoede betekent in deze periode nog steeds: de betekenis van het niet in staat zijn in de eerste levensbehoeften te voorzien; gebrek hebben aan voedsel, kleding en behuizing. Diegenen die in staat van armoede verkeerden, de armen, waren afkomstig uit verschillende lagen van de bevolking en hadden verschillende achtergronden. Hun benarde positie kon meestal verklaard worden uit: werkeloosheid, (geestes)ziekte, invaliditeit, zwangerschap en leeftijd (kinderen en ouden van dagen). Armoede was niet klassegebonden; het kon iedereen overkomen.

In de literatuur is ruwweg een onderscheid te maken tussen diegenen, die een historische beschrijving geven van een bepaald onderdeel van het welzijnswerk 'wie es eigenlijk geweest ist', en diegenen die bij hun beschrijving uitgaan van een theorie of theorieën over de plaats van het welzijnswerk in de maatschappelijke ontwikkelingen, dan wel de invloed van het werk op de samenleving.³ De vraag om welke maatschappelijke ontwikkelingen het daarbij gaat, leidt tot verschillende antwoorden. Een aantal van de historisch-andragologen, of sociaal-historici, of historisch-sociologen plaatst de geschiedenis van het welzijnswerk, vanuit een historisch-materialistische opvatting, in de ontwikkelingsfasen van de kapitalistische maatschappij. Het welzijnswerk zou zich in de twintigste eeuw ontwikkeld hebben via bewuste (en onbewuste) interventies in het leven van de arbeidersklasse met als doel een gezond, gedisciplineerd en in bepaalde mate geschoold arbeiderspotentieel te waarborgen. In een wat breder verband gaat het erom aan te geven dat de verschillende stadia van de kapitalistische maatschappij (industrialisatie, urbanisatie, het ontstaan van de arbeidersklasse en het verschijnen van conjunctuurwerkeloosheid) bepalend zijn geweest voor een aantal vormen van het welzijnswerk.⁴

Een andere benaderingswijze gaat uit van het welzijnswerk als beschavingsarbeid. Deze benadering is gebaseerd op de theorie van N. Elias, die stelt dat de maatschappij zich ontwikkeld heeft naar een steeds grotere onderlinge afhankelijkheid van de maatschappelijke componenten (individuen en organisaties). Deze grotere afhankelijkheid op macro-niveau heeft aanleiding gegeven tot een bepaalde ontwikkeling op micro-niveau. De grotere afhankelijkheid eiste namelijk dat het gedrag van individuen beter op elkaar afgestemd werd: het bijbrengen van 'beschaving'. Deze beschavingsarbeid kan van bovenaf worden opgedrongen (van staat op individu, van hogere klasse op lagere), maar ook door groepen of individuen zelf worden nagestreefd.⁵ Het welzijnswerk, maar ook het onderwijs en de gezondheidszorg waren daartoe geschikte instrumenten. Op deze manier werden in de negentiende en twintigste eeuw 'burgerlijke' normen en waarden maatgevend en door de genoemde instrumenten overgedragen. Zo is te verklaren hoe de arbeidersklasse zich van de onderste laag, de armen, probeerde te onderscheiden door het imiteren van de middenklasse. Zo verklaart A. de Regt in haar boek *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid de houding van de SDAP in de jaren twintig van deze eeuw ten opzichte van de zogenaamde 'onmaatschappelijke gezinnen'*.

Deze dienden gescheiden te worden van de normale arbeidersgezinnen, normaal in de zin dat deze zich wel aanpasten aan de 'burgerlijke' maatschappij.⁶

Een van de meest recente verklaringmodellen voor de geschiedenis van het welzijnswerk is dat van A. de Swaan, die in zijn boek *Zorg en de staat* uitgaat van een maatschappijontwikkeling door collectivisering en staatsvorming. Hij beschrijft de ontwikkelingen in het onderwijs, de gezondheidszorg en het welzijnswerk in de westerse wereld in de dynamiek van grotere afhankelijkheid, collectief optreden (gezamenlijk handelen in momenten van bedreiging zoals in het geval van oorlog, maar bijvoorbeeld ook in het geval van armoede) en de toenemende regulerende rol van de overheid. Deze zichzelf genererende ontwikkeling leidt tot staatsvorming die op haar beurt weer aanleiding geeft tot een grotere afhankelijkheid; de essentie van de moderne verzorgingsstaat.⁷

Welke benaderingswijze men ook kiest, een aantal maatschappelijke ontwikkelingen in de laatste helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is van invloed geweest op of beïnvloed door de ontwikkelingen binnen de armenzorg:

- de ontwikkeling in de verhouding tussen particulier initiatief en overheid;
- de ontwikkelingen binnen de armenzorg, zoals de professionalisering;
- de ontwikkeling in het denken over armoede en hulpverlening;
- de ontwikkelingen binnen het welzijnswerk zelf, van differentiatie (verzuiling en arbeidsverdeling) naar samenwerking en zelfs samenvoeging.

Vanuit welke theorie deze ontwikkelingen verklaard moeten worden zal verder niet aan de orde zijn. Van alle benaderingswijzen heb ik de voor mijn onderzoek bruikbare delen gehanteerd.

De pijlers waarop dit onderzoek rust, zijn twee centrale vragen: wat was de geschiedenis van de vereniging HVO tussen 1904-1945 en in hoeverre past deze geschiedenis in de bestaande historische beschrijvingen van de armenzorg in Nederland in deze periode? Bij de vraag naar het verleden van de vereniging HVO ben ik van twee benaderingen uitgegaan. Ten eerste heb ik gezocht naar zaken die in de periode zelf van belang waren voor de vereniging. Ten tweede heb ik gekeken naar de oorsprong van elementen van de vereniging zoals deze nu is. Bij de tweede vraag ben ik uitgegaan van de literatuur en heb ik geprobeerd om na te gaan in hoeverre de geschiedenis van HVO overeenkomt met de in die literatuur beschreven ontwikkelingen.

De keuze voor de periode 1904-1945 lag voor de hand. 1904 is het officiële jaar van oprichting van de vereniging "Hulp voor Onbehuisden" (HvO). Het jaar waarmee dit boek eindigt, het jaar waarin Nederland bevrijd werd van de Duitsers, is door velen gezien als het startsein voor een nieuw begin. In het algemeen wordt gesteld, dat met de Tweede Wereldoorlog een periode in de geschiedenis van het welzijnswerk wordt afgesloten.

In de praktijk van het onderzoek ging het om de volgende vragen:

- Op welke wijze kreeg HvO als particuliere vereniging te maken met de afnemende betekenis van het particulier initiatief en een toenemende bemoeienis van rijks- en gemeenteoverheden binnen de armenzorg?

- In hoeverre was er sprake van een toenemende professionaliteit bij de vereniging HvO en hoe verhoudt deze ontwikkeling zich tot de algemene lijn van professionalisering van de hulpverlening in deze periode?
- In hoeverre komt de geschiedenis van HvO overeen met ontwikkelingen in de opvattingen over armoede en hulpverlening tussen 1900-1945?
- In hoeverre had HvO te maken met de verzuimdheid en differentiatie van de armenzorg in deze periode?

Deze vier vragen lopen als rode draden door het gehele verhaal. Het stuk is echter opgedeeld in drie perioden en deze delen zijn elk weer gebaseerd op een aantal vragen die specifiek genoemd kunnen worden voor deze perioden.

Deel I beschrijft de periode 1904-1922 en valt samen met de directie van het echtpaar Jonker. In dit deel komen vragen aan de orde die betrekking hebben op het hoe en waarom van de oprichting van de vereniging HvO, de manier waarop de vereniging georganiseerd werd, de doelstelling van de vereniging, de financiën, de expansie die de vereniging de eerste twintig jaar doormaakte, de verhouding tussen bestuur en hoofddirectie, de verhouding tussen de vereniging en de gemeente Amsterdam en de invloed van het invoeren van een aantal wettelijke regelingen op het gebied van justitie en sociale zaken en hun gevolgen voor HvO, de gevolgen van ontwikkelingen als industrialisatie en urbanisatie en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de vraag in hoeverre het doen en laten van de vereniging overeenkomt met de in de literatuur beschreven ontwikkeling van de moderne armenzorg en de vraag in hoeverre het werk van de vereniging beschavingsarbeid genoemd kan worden.

Deel II begint met het aantreden van G.H. Honing als directeur en eindigt met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Zowel de Jonkers als Honing hebben een duidelijk stempel gedrukt op de geschiedenis van de vereniging, daarom was het logisch om de overgang tussen de twee regimes als cesuur te nemen. Deel II handelt dan ook over de vraag in hoeverre de vereniging onder Honing veranderde en het beschrijft een periode die vanwege de economische, politieke en sociale ontwikkelingen, een uitzonderlijke periode in de geschiedenis van Nederland genoemd kan worden. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog werkten in de jaren twintig nog lang door en de gevolgen van de crisis in de jaren dertig komen uitgebreid aan de orde. Daarnaast is er aandacht voor de bestending, de professionalisering en de decentralisatie die de organisatie en het werk van de vereniging in deze periode kenmerken. De periode eindigt met de voorboden van de Tweede Wereldoorlog.

Deel III wordt gewijd aan de geschiedenis van de vereniging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Was het Interbellum, de periode tussen de twee wereldoorlogen, al uitzonderlijk te noemen, de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is dat zeker. Dit geldt evenzeer voor de geschiedenis van de armenzorg tijdens de Duitse bezetting. Aan de ene kant was er sprake van discontinuïteit; verschillende organisaties werden opgeheven en hebben tijdens de oorlog niet gefunctioneerd. Anderzijds bleef de vraag om hulp bestaan. De Duitsers hadden zo hun eigen plannen met de armenzorg en deze werden vormgegeven in de organisaties 'Winterhulp' en 'De Nederlandsche Volksdienst'. De positie van HvO in deze nieuwe constellatie zal aan de orde komen. Welke waren de gevolgen van de Duitse bezetting voor de organisatie en het werk van

HvO? In hoeverre is de geschiedenis van de vereniging in de Tweede Wereldoorlog in de ban van 'goed' en 'fout'?

Zoals gezegd is het niet toevallig dat het verhaal eindigt met een beschrijving van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Na de bevrijding moesten zowel de armenzorg als de vereniging HvO aan een nieuw hoofdstuk beginnen. Door gebrek aan tijd en aan ruimte ben ik aan dit nieuwe hoofdstuk niet meer toegekomen.

Ik maak van de gelegenheid gebruik om de directeur van HVO, H.M. Stam te bedanken voor de unieke mogelijkheid die hij mij geboden heeft om in alle vrijheid ervaring op te doen met het werken met een archief. Bovendien dank ik C. van Oene en R. Beers voor de prettige samenwerking en het enthousiasme waarmee zij mij begeleid hebben.

Daarnaast ben ik natuurlijk dank verschuldigd aan mijn begeleider aan het Historisch Seminarium, W. ten Have. Verder was dit onderzoek niet tot stand gekomen zonder de hulp van D. Damsma van het Documentatie Centrum Nieuwste Geschiedenis, de medewerkers van het Gemeentearchief Amsterdam en de archivaris van de vereniging, W.H. van den Bosch. Evenmin had ik gekund zonder de hulp van W. Rigter en E. Enders. Maar ik was nimmer zo ver gekomen zonder de onschatbare hulp van B. van den Bosch en T. van Doorn, ik ben hen daarvoor zeer veel dank verschuldigd.

Deel I. De periode Jonker 1903-1922

Inleiding

Het leven van de meeste Nederlanders bestond aan het begin van deze eeuw uit vele onzekerheden, waardoor men plotseling in de onderste laag van de samenleving terecht kon komen. De vereniging HvO fungeerde als vangnet voor mensen die door onzekerheden ten aanzien van werk, ziekte, zwangerschap etc. in die onderste laag beland waren. Gaandeweg zorgde de overheid voor een beperkte mate van zekerheid, maar de discussie over de rol van de staat in de samenleving was nog in volle gang. HvO was een exponent van het particulier initiatief, dat in eerste en laatste instantie geacht werd de problemen op te lossen. Er was binnen de armenzorg in de vijftig jaren daarvoor nagedacht over een zo efficiënt mogelijke aanpak van de problemen van armoede. In dat opzicht is HvO zeker interessant: het bestuur bestond uit vertegenwoordigers van deze 'moderne armenzorg'; de motor van het geheel, de Jonkers, kwamen juist uit een heel andere richting.

De generaties die tussen 1900 en 1920 geboren zijn zullen terugkijken op een leven waarin ontstellend veel veranderde. Over een aantal van die veranderingen gaat deel I. Het handelt over de oprichting van de vereniging "Hulp voor Onbehuisden" (HvO); de wijze waarop de vereniging georganiseerd werd, de uitbreiding van het werk in vrij korte tijd en de problemen die dit met zich meebracht. Het werk van de vereniging werd bepaald door economische en sociale ontwikkelingen en ook de Eerste Wereldoorlog moet effect op het werk van de vereniging hebben gehad. Daarnaast besteed ik aandacht aan de vraag welke wettelijke regelingen met het doel bepaalde onzekerheden weg te nemen, door de overheid werden ingevoerd en wat voor een effect deze hadden op het werk van HvO. In deze periode hadden de gemeenten de meeste verantwoordelijkheid voor de armenzorg. Welke verhouding was er tussen het gemeentebestuur van Amsterdam en HvO? Een andere vraag die aan de orde komt is of het werk van HvO beschavingsarbeid genoemd kan worden. Het eerste deel eindigt met de dood van de Jonkers, de twee mensen die voor een groot deel het gezicht van de vereniging hebben bepaald. Zelfs tegenwoordig nog roept de naam HvO bij sommigen weinig associaties op, terwijl als de naam Jonker valt de herkenning er wel is. Een aantal kinderen uit die tijd schijnt zelfs opgevoed te zijn met het dreigement "Gedraag je, anders stuur ik je naar Jonker". Deel I is daarom voor een groot deel hun verhaal.

§ 1 "Een degelijk en wettig bestuur"

"Aangezien ik mij gedrongen gevoel mijnen arbeid onder de onbehuisde mannen, vrouwen en kinderen voort te zetten, is het noodzakelijk te trachten eene nieuwe vereeniging in het leven te roepen."⁸ Dit citaat komt uit een serie brieven die T. Jonker in september 1903 schreef aan een aantal welgestelde burgers van Amsterdam. Kort daarvoor was hij met zijn vrouw, een aantal personeelsleden en verpleegden vertrokken uit het 'Toevlucht voor Onbehuisden', de vereniging waarvan hij vanaf 1902 directeur was geweest. De omstandigheden van het vertrek blijven duister, maar het schijnt niet op zachtzinnige wijze te zijn gebeurd. Jonker was er de man niet naar om zich te conformeren aan zaken waar hij niet achter stond. Als achttienjarige had hij zich gemeld bij de opleidingsschool van het Leger des Heils in Amsterdam. Het werk bij zijn vader in de zaak beviel hem niet, hij wilde zich inzetten voor zijn onfortuinlijke medemensen. Bij het Leger doorliep hij verschillende afdelingen en zo kwam hij in 1888 in Afrika terecht waar hij in gevangenissen werkte. Via Madeira en Engeland kwam hij in 1891 in Nederland terug, waar hij in 1898 trouwde met J.C. Clauzer, ook een heilssoldate. Het Leger was tegen dit huwelijk en daarom verlieten beiden het Leger des Heils om bij 'Toevlucht voor Onbehuisden' te gaan werken. Samen kregen zij in 1902 de directie over de Amsterdamse afdeling van 'Toevlucht' op de Zwanenburgwal, vanwaar ze in september 1903 vertrokken.

Het ging Jonker om het verlenen van directe hulp aan onbehuisde mannen, vrouwen en kinderen. Hiertoe had hij een pand aan de Bloemgracht gehuurd. Hij had als directeur van 'Toevlucht voor Onbehuisden' verschillende contacten met de gegoede burgerij van Amsterdam. In zijn brieven aan hen van september 1903 vroeg hij naast financiële steun, tevens hulp bij het oprichten van een nieuwe vereniging: hij wenste een "degelijk en wettig bestuur".⁹ Na veel aandringen bleken aan het einde van 1903 J.H. van Eeghen en C.W. Janssen bereid zich met de oprichting van een vereniging bezig te houden. Bovendien schonken zij Jonker fl. 2500,- voor de inrichting en huur van de twee tehuizen; naast de Bloemgracht (voor vrouwen en kinderen) had Jonker aan de Haarlemmer Houttuinen een huis gehuurd voor de opvang van mannen.¹⁰ De installatie op het Raadhuis van de vereniging "Hulp voor Onbehuisden" vond plaats op 21 juli 1904 en op 21 oktober van dat jaar was de eerste bestuursvergadering.

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw was in Nederland de industrialisatie op gang gekomen. De oprichting van de vereniging HvO valt in een periode van economische groei die tot 1914 zou duren. Deze groei werd gekenmerkt door een uitbreiding van de kapitaalgoederenindustrie (machinebouw, scheepsbouw etc.) en een groeiend scheepvaartbedrijf. Hiervan profiteerde Amsterdam als havenstad, waar ook de handel en nijverheid opbloeide. De industrialisatie ging gepaard met urbanisatie. Dit, gekoppeld aan de economische groei, gaf meer dan een verdubbeling van het inwonertal: van 288.000 in 1875 tot 515.727 in 1900 en 609.082 in 1910.¹¹ In velerlei opzicht veranderde de Nederlandse samenleving, voor een groot deel als gevolg van de industrialisering. Hierdoor veranderden ook de arbeidsverhoudingen. Aan het begin van de twintigste eeuw bestond er een arbeidersklasse die in redelijke mate georganiseerd was. In deze context moet het begin van sociale wetgeving worden gezien (1874 Wet op de Kinderarbeid, 1889 Arbeidswet, 1901 Ongevallenwet). Deze wetgeving betekende in de praktijk nog niet veel, maar zij vloeide voort uit de veranderde opvattingen over

armoede en de rol van de staat in de samenleving. De 'Sociale Quaestie' die de gemoederen in de tweede helft van de negentiende eeuw had beziggehouden, ging over de volgende vragen: wat is armoede en hoe en door wie moet er wat aan gedaan worden? In de Armenwet van 1854 was vastgelegd dat armenzorg een zaak was voor het kerkelijk en particulier initiatief. De overheid ging uit van het subsidiariteitsbeginsel, dat inhield dat de burgerlijke armbesturen van de gemeenten alleen dan hulp mochten verlenen indien de kerkelijke en particuliere instanties te weinig of geen hulp gaven. Dit paste geheel in de toen heersende opvatting dat de staat zich niet mocht mengen in het maatschappelijk leven. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd deze opvatting aangevallen door de socialisten en de jong liberalen (radicalen).¹² Deze laatste groepering was een reactie op het klassiek liberalisme, dat geen enkele staatsinvloed duldde. Onder druk van de radicalen kwam de sociale wetgeving tot stand.

De armenzorg bestond uit burgerlijke, kerkelijke en particuliere instellingen, die alle werden gedragen door de burgerij. Armoede werd door hen gezien als een individueel probleem; de arme werd door zijn luiheid en domheid verantwoordelijk geacht voor zijn benarde positie. De hulp die geboden werd, bestond uit bedeling in geld en natura en sinds het einde van de achttiende eeuw bestonden er ook werkverschaffingsinstellingen. Bij de kerkelijke instellingen (rond 1900 waren 3422 van de 4718 instellingen kerkelijk¹³) werd de hulp die werd geboden verbonden aan het kerkbezoek. Op die manier probeerde men een ander effect van de industrialisering, de ontkerkelijking, tegen te gaan. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er kritiek op deze wijze van armenzorg.

De bezwaren tegen de traditionele bedeling waren gericht op de inefficiëntie van de armenzorg: het armoede-probleem werd niet structureel aangepakt; naar de oorzaak van de armoede werd, voordat hulp verleend, niet gezocht; er was te weinig contact tussen de verschillende instellingen zodat dubbele bedeling veel voorkwam. De remedie tegen deze bezwaren werd gezocht in nieuwe werkvormen die in het buitenland in de praktijk waren gebracht, zoals het werk van de Charity Organisation Society en het Elberfelderstelsel.¹⁴ Beide systemen gingen uit van een sterke persoonlijke betrokkenheid van de 'armbezoeker' bij het werk. De hulpverlener moest zelf een onderzoek instellen naar de achtergrond van de hulpvragers en moest door persoonlijke begeleiding zorgen voor opheffing uit de armoede. Door het geven van het goede voorbeeld kon de armen beschaving bijgebracht worden en beschaving was de voorwaarde voor een betere positie in de maatschappij. Bovendien werd het belangrijk gevonden dat de rijke burgers direct contact met de armen hadden, in plaats van via de liefdadigheid op een anonieme manier geld af te staan.

Ondanks het feit dat 80% van de armenzorginstellingen kerkelijk was, had de neutrale armenzorg een grotere invloed, omdat daar de nieuwe ideeën bedacht en in praktijk gebracht werden.¹⁵ In dit beeld past het woningopzichteressenwerk (het bezoeken van de woningen van de armen om ze ter plaatse woonbeschaving bij te brengen) en het werk van de vereniging "Liefdadigheid naar Vermogen".¹⁶ Deze vereniging was in 1871 mede opgericht door de jonge J.F.L. Blankenberg. Hij kan gezien worden als een exponent van de radicale groepering onder de burgers in Amsterdam. De radicalen hadden aan het einde van de negentiende eeuw een belangrijke plaats in het maatschappelijke en politieke leven van de stad. Blankenberg was van 1899 tot 1906 raadslid en hield zich in die functie bezig met armenzorg, was lid van het burgerlijk armbestuur, initiatiefnemer

bij de oprichting van de Nationale Vereeniging voor Armeazorg en Weldadigheid (NVAW) en was een van de eerste bestuursleden van de vereniging "Hulp voor Onbehuisden".

De eerste bestuursvergadering van HvO werd bijgewoond door een aantal zwaargewichten uit de welgestelde burgerij van Amsterdam. De voorzitter was J.H. van Eeghen. Alhoewel hij direct aan de basis stond van de oprichting, heeft hij zich in de praktijk nauwelijks met de vereniging bemoeid. Dit in tegenstelling tot C.W. Janssen, de medeoprichter. Hij was een succesvol zakenman en in de wereld van de armenzorg beslist geen onbekende. Naast bestuurslid van HvO, was hij tevens lid van het bestuur van de in 1899 opgerichte School voor Maatschappelijk Werk en de vereniging 'Ons Huis', typische voorbeelden van de moderne ideeën over armenzorg. De vice-voorzitter, J.G. Schölvinc, was in Amsterdam ook geen onbekende: hij was van 1893 tot 1899 wethouder en had in die functie de afdeling Armwezen onder zijn hoede. Daarnaast was hij voorzitter van de St. Vincentiusconferentie en had hij verschillende functies in rooms katholieke en algemene instellingen. Een ander bestuurslid dat vrijwel vanaf het begin (1906) in het bestuur zitting had, was A.J. Mendes da Costa. Deze prominente figuur was lid van de Nederlandse Zionistenbond en secretaris van de Portugees-Israëlitische Gemeente. Samen met Blankenberg had hij in 1908 de NVAW opgericht. Deze instelling was een van de eerste koepelorganisaties: men streefde naar een overkoepeling van alle armenzorginstellingen, om op die manier tot overleg en samenwerking te komen. Deze bestuursleden hadden dus ervaring op het gebied van moderne armenzorg en hadden daar duidelijke ideeën over. Ze kenden elkaar via de politiek of van de verschillende maatschappelijke organisaties. De directie van de vereniging, in handen van de heer en mevrouw Jonker, was eveneens ervaren op het gebied van armenzorg.

Uit de samenstelling van het bestuur kan opgemaakt worden dat de vereniging neutraal was. Het doel van de vereniging was het verstrekken van een tijdelijk onderkomen aan diegenen die in Amsterdam verstoken waren van huisvesting en "zoo mogelijk verdere hulp te verleen tot het voorzien in eigen onderhoud. De Vereeniging tracht hare doeleinden te bereiken door het beschikbaar stellen van lokalen waarin gelegenheid tot huisvesting wordt gegeven en voeding wordt verstrekt hetzij om niet, hetzij tegen betaling van eene vergoeding, en voorts door andere wettige middelen die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn."¹⁷ Deze doelstelling, onder andere het geven van hulp "om niet", was in tegenspraak met de essentie van de moderne armenzorg.

In de praktijk werd er geen enkele voorwaarde gesteld aan de toelating tot de tehuizen en als de betrokken personen dat niet wilden, hoefden ze ook geen nadere hulp te accepteren. De vereniging zijn tijd vooruit wat betreft het personeel en de manier waarop er aan fondswerving werd gedaan. Werd in deze periode de armenzorg nog voor een groot deel gedragen door vrijwilligers, bij HvO had men betaald personeel in dienst. Dit personeel bestond in 1905 uit een boekhouder, twee opzichters, een bediende op kantoor en drie zusters.¹⁸ De Jonkers hielden zich ook heel praktisch met het werk bezig. Zij hadden het 'opperbestuur' en Jonker hield zich bezig "met het onderzoek naar de zich anmeldende onbehuisden, tot het verkrijgen voor hen van een betrekking, als ook om met het publiek de belangen der Vereeniging te bespreken en hen met de inrichting kennis te doen maken."¹⁹ Mevrouw Jonker hield zich als 'oppermoeder' met de vrouwen en kinderen bezig.

Als particuliere instelling was HvO afhankelijk van de liefdadigheid van de burgers van Amsterdam. Jonker heeft zich altijd zeer intensief met de werving van fondsen voor HvO beziggehouden. Hij schreef circulaire's waarin het werk van HvO werd uitgelegd en waarin om geld werd gevraagd. Deze folders werden een paar keer per jaar gedrukt en verzonden. De namen van de bestuursleden werden in deze circulaire's vermeld en dit gold als garantie voor de betrouwbaarheid van de vereniging. De circulaire's werden in 1907 de basis voor het uitgeven van een zogenaamd huisorgaan. Deze manier om het publiek te informeren over HvO en het oproepen tot ondersteuning van de vereniging heeft, met een tussenpoos vanwege papierschaarste in de twee oorlogen, tot eind jaren zestig gefunctioneerd. De werkwijze van de Jonkers werd als zeer praktisch en kundig beoordeeld. In een uitgave van het bestuur van HvO na hun beider dood in 1922, werd hun werk als volgt omschreven:

"De Jonkers bezaten niet alleen het volste vertrouwen van de burgerij, maar men was er ook algemeen van overtuigd, dat zij op het gebied van steunverstrekking een bijzondere praktische kijk bezaten en de meest geschikte wegen konden aanwijzen. (...) En die publicaties [van Jonker in het orgaan van de vereniging, DR] gaven niet alleen blijk van een belangrijk journalistiek talent en van de kunst der reclame, maar overtuigden den lezer er ook van, dat Jonker op de hoogte was van de wetgeving en de verordeningen op het door hem bearbeide gebied en dat hij zijn arbeid in verband wist te brengen met hetgeen op het gebied van armenzorg, openbare veiligheid, kinderezorg en opvoeding werd gedaan."²⁰

§2 Een vaste plek, het 'Oude Buitengasthuis'

In deze periode stegen de lonen en daalden de kosten van levensmiddelen zodat er van een welvaartsstijging gesproken kon worden. Daarnaast waren er maatregelen genomen om te voorkomen dat mensen bij het minste of geringste in de onderste laag van de samenleving terechtkwamen, zoals de invoering van de Ongevallenwet en het oprichten van ziekenfondsen. Toch was maar 10% van de Nederlandse bevolking bij deze fondsen aangesloten. Er was voor veel mensen maar weinig nodig om onder de armoedegrens terecht te komen, daarom was de behoefte aan hulp zoals HvO die bood, aan het begin van deze eeuw groot.²¹ HvO richtte zich op de groep van de dak- en thuislozen. In Amsterdam was de bevolking toegenomen ten gevolge van de daling van het sterftecijfer, maar ook als gevolg van de trek van het platteland naar de stad.²² Daarnaast was het gemeentebestuur vanaf 1901 bezig met het opruimen van de krotwoningen en de onbewoonbaarverklarde panden. Kennelijk wist een deel van de 'financieel- en sociaallykwakeren' geen vervangende woonruimte te vinden, want het totaal aantal nachtverblijven steeg van 85.903 in 1900 tot 270.305 in 1910.²³ Zowel de particuliere huizenbouwers als de gemeente voldeden niet in voldoende mate aan de vraag naar voor de lagere klassen betaalbare woningen. In tegenstelling tot Engeland waren de gemeenten hier niet verplicht om de uit de opgeruimde woningen verwijderde mensen van vervangende woonruimte te voorzien.²⁴

Jonker vond dat er voor de daklozen een plek moest zijn waar ze terecht konden voor de nacht, zonder daarvoor eerst arbeid te moeten verrichten (zoals bij het Leger des Heils) of daarvoor te moeten betalen.²⁵ De daklozen in Amsterdam konden voor de oprichting van HvO 's nachts terecht bij deze instellingen, bij de talloze goedkope pensions of bij de politiebureaus, de oplossing die de gemeente bood. Vaak waren ze echter op straat, in de parken en onder bruggen te vinden. Behoeftte aan gratis nachtopvang was er zeker. De eerste vijf maanden nadat de Jonkers op de Bloemgracht waren begonnen, werd aan 5.075 personen nachtverblijf verstrekt. Over het jaar 1904 ging het al om 31.665 'verpleegdagen'.²⁶ De faciliteiten van HvO bleken al snel ontoereikend. Door de inspanningen van het bestuurslid W.H. van Zanten stond het gemeentebestuur van Amsterdam en de Commissie voor de Gasthuizen van het Burgerlijk Armbestuur in maart 1905 het Oude Buitengasthuis (OBG) voor gebruik aan HvO af.

Dit 'Oude Pesthuys' aan de Tweede Constantijn Huygensstraat stond al een tiental jaren leeg en de gemeente ging akkoord met de verhuur van het enorme gebouw aan HvO onder voorwaarde, dat HvO de kosten van de reparaties op zich zou nemen. In de bestuursvergadering van 9 maart 1905 werd er een uitvoerige discussie gewijd aan de vraag of HvO dit aanbod van de gemeente kon aannemen. De reparaties hielden in: "(...) het herstellen der privaten, het aanleggen der kunstlicht, gas, petroleum, electriciteit, waterleiding, de toegang (...) en last but not least: de ratten."²⁷ Om dit alles te kunnen bekostigen, werd de hulp van iedereen ingeroepen. Er werden collectes gehouden (de 100.000 kwartjes actie) en ook de bestuursleden leverden hun bijdrage door het verstrekken van voorschotten.²⁸ De gemeente Amsterdam was gebaat bij de opvang van de grote aantallen daklozen en was daarom bereid HvO te helpen. Door de contacten van de bestuursleden met de gemeenteraad, lag het voor de hand dat er een vriendelijke verhouding bestond tussen de vereniging en de gemeente. Ten aanzien van de verbouwing van het OBG was er overleg met de gemeente. HvO kreeg in 1906 ook

korting op het watertarief en via de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst (GGD) waren gratis medische verzorging en -faciliteiten voor personeel en verpleegden geregeld.²⁹ Bij de verbouwing van het OBG kwamen de eerste onduidelijkheden over de verhouding directie-bestuur aan het licht. Zowel Jonker als het bestuur hadden de leiding over en de coördinatie van de verbouwing. Volgens Jonker ging het bestuurslid Van Zanten te ver met zijn bemoeienissen. Naar aanleiding hiervan werd in mei 1906 besproken welke de taak van de directeur, respectievelijk het bestuur was. Volgens het bestuurslid Schölvincx was het de bedoeling dat de directeur de uitvoerende macht had, de baas was, en dat het bestuur daarop toezicht hield. Het individuele bestuurslid moest zich beperken tot de controle en kon pas ingrijpen indien het hele bestuur instemde met de bezwaren van een bestuurslid. "Het doel is slechts controle, niet ingrijpen".³⁰ Tegelijkertijd werd besloten dat het bestuur zich zou opdelen in commissies om de controlerende taak beter te kunnen uitvoeren. Men creëerde vier commissies: voor de toezicht op de bouw, voor de inwendige dienst (het reilen en zeilen van de inrichtingen), voor de werkverschaffing en voor de financiële administratie.³¹ Van de praktische uitvoering van dit plan kwam niet veel terecht.

Dat de kwaliteit van de controle niet alleen afhankelijk was van de inzet en opvattingen van de individuele bestuursleden, maar ook van de houding van de directeur moge duidelijk zijn. Zo merkte het bestuurslid Van Ouwenaller op dat het financiële beheer waarop hij toezicht had, wel stipt en eerlijk uitgevoerd werd, maar:

"(...) dat men niet meer te zien krijgt dan waarnaar men vraagt, of dat bij de behandeling der onderhavige zaak hoogscht noodzakelijk is, zoodat men als het ware een vreemdeling in de zaak blijft, een gevolg van de krachtige persoonlijkheid van de directeur."³²

Op 13 juli 1905 verhuisden de vrouwen en kinderen als eersten naar het OBG. In de ogen van Jonker brak er toen een heerlijke tijd aan: "(...) wij konden helpen naar hartelust en gedurende het jaar 1905 steeg het aantal verpleegdagen tot 53.070."³³ In 1907 was dit aantal opgelopen tot 121.435. Het Oude Buitengasthuis omvatte de volgende afdelingen van HvO: het Mannen-, Vrouwen- en Kinderasiel, het Mannen-, en Vrouweninternaat, de baby-, kleuter- en kinderafdeling en het hoofdkantoor. De daklozen die bij HvO terecht wilden, moesten zich eerst bij de politie melden, daar kregen ze een kaart waarmee ze zich bij het asiel konden vervoegen. In het nachtsiel werden ze eerst gereinigd, er werd een nachthemd verstrekt en men kreeg gratis een maaltijd en een bed, 's ochtends moest men dan weer verdwijnen. Men kon een beperkt aantal nachten achter elkaar bij het asiel terecht. Had men behoefte aan langdurige opvang, dan kon men in het internaat geplaatst worden. Hier werden de daklozen geholpen bij het zoeken van onderdak en werk (de meesten waren werkeloos).

Als tegenprestatie, maar ook als therapie, moest men arbeid verrichten. Voor de mannen betekende dit werken in de werkinrichting die een afhaal- en sorteerdienst omvatte. Op verzoek werden bij particulieren en bedrijven oude kleren, meubelen en andere spullen en oude kranten opgehaald. Deze werden gesorteerd, de kleren werden aan de verpleegden uitgedeeld, de meubels werden zo mogelijk opgeknapt en verkocht en ook het oud-papier en de overige spullen (brokken) werden verkocht. Dit verzekerde de vereniging van een kleine maar geregelde bron van inkomsten. Daarnaast werden er mannen als werkkracht

uitbesteed, waarvoor de opdrachtgevers aan Jonker betaalden. De mannen in het Internaat kregen zakgeld. In het vrouweninternaat was er geen werkinrichting, maar de vrouwen moesten wel meewerken in de huishouding.³⁴

Op 24 december 1910 was de reclasseringsregeling tot stand gekomen. Dit was een uitvloeisel van het toenemende inzicht dat een goede nazorg een onontbeerlijke aanvulling was op de strafrechtpleging. Deze nazorg bestond uit het werk dat Jonker met zijn verpleegden al jaren deed: het zoeken van onderdak en een werkkring. In de Reclasseringregeling werd vastgelegd dat de reclassering weliswaar een taak was voor het particulier initiatief, maar de overheid er een vergoeding tegenover zou stellen.³⁵ Dit betekende dat HvO van het ministerie van Justitie een vergoeding kon krijgen voor personen die ter reclassering waren opgenomen. Op 13 juli 1911 werd door het bestuur besloten dat HvO tevens een Reclasseringsvereniging werd.³⁶ Dit hield niet alleen de nazorg van ontslagen gevangenen in, maar ook het bezoeken van gevangenen (in Amsterdam, later ook in Utrecht, Haarlem en Alkmaar) en het opnemen van voorwaardelijk veroordeelden die geen tehuis hadden.³⁷ Jonker werd in 1914 op het departement van Justitie uitgenodigd voor een bespreking over het reclasseringswerk. Op 12 juni 1915 werd de Wet op de Voorwaardelijke Veroordeling en Invrijheidsstelling aangenomen. Wederom werd Jonker op het departement uitgenodigd voor tekst en uitleg. Van HvO werd de medewerking gevraagd voor de opvang van voorwaardelijk veroordeelden en invrijheidgestelden die gestichtsverpleging nodig hadden.³⁸ Op de bestuursvergadering van 15 januari 1916 werd de reactie van HvO op dit verzoek besproken. Jonker stelde voor de regering een bereidverklaring te zenden, die zich niet verder zou uitstrekken dan:

"(...) tot die personen, mannen, vrouwen en jongens, welke ten gevolge van 1e de voorwaardelijke veroordeling, 2e de voorwaardelijke invrijheidsstelling gestichtsverpleging noodig hebben; en verder het 'patronaat' alleen te aanvaarden over die personen, welke na de gestichtsverpleging in de maatschappij zijn geplaatst. In het Oude Buiten Gasthuis zullen voor de personen, die onder de bovengenoemde drie categorieën vallen, 75 plaatsen voor mannen, en 10 voor vrouwen beschikbaar zijn."³⁹

Aan HvO liet de minister in maart 1916 weten dat hij in Amsterdam een reclasseringsraad wilde, waarin reclasseringsverenigingen vertegenwoordigd zouden worden.⁴⁰

Niet alleen over het reclasseringswerk waren er intensieve contacten tussen het ministerie van Justitie en Jonker. Hij was in 1916 ook aanwezig op een vergadering in Den Haag over de systematische bestrijding van de landloperij. Twee punten waren daar aan de orde geweest: 1) samenwerking van de reclasseringsverenigingen met Politie en Justitie en 2) het afstemmen van het werk van deze verenigingen op de reorganisatie van Veenhuizen (de instelling waarin zwervers werden opgeborgen). De plannen van de regering kwamen erop neer, dat elke zwerver zonder middelen van bestaan die bij een vereniging voor onderdak aanklopte, de keuze zou hebben uit:

"(...) te blijven in de inrichting met eene voorwaardelijke veroordeeling onder de voorwaarde van 6 maanden te vertoeven in de inrichting en daarna 12 maanden

te staan onder Patronaat van de inrichting, welke inmiddels plaatsing voor hem heeft gezocht of wel oogenblikkelijk te gaan naar het Huis van Bewaring om daar te worden opgesloten tot dat hij wordt opgezonden naar Veenhuizen met een maximum straf van drie jaar onder de volgende voorwaarden: een jaar behandeling in klasse A (namelijk de gewone behandeling in Veenhuizen) daarna bij goed oppassen een jaar in klasse B (betere behandeling volgens klassestelsel) en bij verder goed oppassen het derde jaar met voorwaardelijke invrijheidsstelling opzending naar en verblijf in een reclasseeringsinstelling, waar dan dezelfde (of betere) behandeling zal moeten zijn als in klasse B voornoemd."⁴¹

In juni 1916 werd hierover een circulaire van de minister ontvangen, die volgens Jonker echter niet overeenkwam met wat op de vergadering was besproken.⁴² Het idee dat er mensen zijn die zich nooit zullen aanpassen, wat voor maatregelen je ook neemt, en dat er daarom voorzieningen moeten worden getroffen waarvan ze als ze willen gebruik kunnen maken, was toen nog niet wijdverspreid. Ook Jonker geloofde in de mogelijkheid van aanpassing, maar in de praktijk bleek het bij HvO anders te gaan. De tegenwoordige 'draaideurklanten' (mensen die komen, weer gaan en na verloop van tijd weer komen) waren er toen ook.

§3 De kinderen

De grote toename van het aantal verpleegdagen was volgens Jonker onder meer een gevolg van "het groote aantal kinderen dat wij uit de sloppen en gaten van Amsterdam haalden."⁴³ De kinderen die bij HvO terechtkwamen, waren ofwel met de ouders of één van de ouders daar gekomen, ofwel alleen met broertjes en zusjes. Dit waren kinderen waarvoor de ouders door slechte economische omstandigheden of door ziekte of dood van een of beide ouders, niet langer konden zorgen. Deze kinderen werden ondergebracht op de baby-, kleuter- en kinderafdeling. De schoolgaande kinderen gingen naar scholen in de buurt. De kosten voor de opvang van deze kinderen werden betaald door de vaders (die vaak ca. fl. 4,- per week betaalden) of familieleden of door de Voogdijraad.

De kinderbescherming is van oudsher een aparte vorm van hulpverlening.

Alhoewel de verbinding tussen armoede en kinderverwaarlozing en -criminaliteit in de praktijk natuurlijk bestond, werd er in de wetgeving een duidelijk onderscheid gemaakt tussen armenzorg en kinderbescherming. In de negentiende eeuw was wettelijk vastgelegd, dat ouders verplicht waren om voor hun kinderen te zorgen, maar er waren geen maatregelen die gebruikt konden worden wanneer deze plicht niet nagekomen werd. Voor misbruikte en verwaarloosde kinderen en voor wezen, waren er voorzieningen getroffen, maar wanneer de ouders de kinderen terug wilden (omdat ze op een leeftijd waren gekomen dat ze geld konden opbrengen) waren de instellingen niet in staat daartegen iets te doen. Vandaar dat de kinderbescherming, die voor een groot deel bestond uit particuliere instellingen, geen bezwaar had tegen het ingrijpen van de overheid in dezen.

Binnen de kinderbescherming bestaat er een onderscheid tussen kinderen die door nalatigheid van de ouders hulp behoeften en kinderen met een criminele achtergrond. Bij de nieuwe wetgeving die in 1901 tot stand kwam, werd dit onderscheid ook gemaakt. In de Burgerlijke Kinderwet (er was ook een Strafrechtelijke Kinderwet) werd vastgelegd dat bij vastgestelde nalatigheid of misbruik en mishandeling van kinderen door hun ouders, de rechter tot ontzetting uit de ouderlijke macht kon overgaan. Bij deze procedure werd de rechter geadviseerd door een nieuw orgaan dat in 1905 werd opgericht: de Voogdijraad. Hierin werden in elk arrondissement leken (burgers) ingeschakeld die de situatie van het kind in het gezin moesten onderzoeken. Daarnaast moest de raad de rechter adviseren over maatregelen ten behoeve van deze kinderen. De opvang van deze kinderen diende door het particulier initiatief te gebeuren, dat daarvoor via de Voogdijraad een vergoeding van de overheid ontving.⁴⁴

De Voogdijraad kon dus kinderen plaatsen bij HvO, maar dikwijls waren de kinderen al bij HvO en moest de Voogdijraad onderzoeken hoe het verder met de kinderen moest. Aan het einde van 1908 kwam in de bestuursvergadering ter sprake wat men met de kinderen aanmoest die langer dan één jaar bij de vereniging waren. Jonker had in opdracht van het bestuur een uitgebreid rapport gemaakt. De beslissing over de toekomst van deze kinderen lag bij de ouders of bij de Voogdijraad. Sommige kinderen zouden terug kunnen naar hun vader indien deze hertrouwd was. Voor de anderen moest in het huisorgaan om steun worden gevraagd zodat zij door gezinnen konden worden opgenomen, of ze met geldelijke steun in inrichtingen te kunnen plaatsen.⁴⁵ Het bestuurslid Mendes da Costa (tevens lid van de Voogdijraad) was van mening dat het beter was als kinderen in gezinnen werden opgenomen. Volgens Jonker was het echter

moeilijk om geschikte gezinnen te vinden. "In sommige gevallen wordt alleen gelet op de verdiensten die de verzorging oplevert, terwijl niets wordt gedaan voor de opvoeding der kinderen."⁴⁶ De bedoeling was dat alle verpleegden bij HvO uiteindelijk hun weg naar de maatschappij weer zouden vinden. Dit lukte echter niet altijd en vooral bij de kinderen leverde dit problemen op. Er kon ook verschil van mening zijn tussen HvO en de Voogdijraad, de twee instellingen die in principe beide het belang van het kind voor ogen hadden. HvO deed in 1908 aan de Voogdijraad het verzoek een vader uit de ouderlijke macht te ontzetten. De Voogdijraad wilde dit niet doen en HvO wees de raad op de consequenties van de terugkeer van het kind naar de vader.⁴⁷

In 1908 gaf Jonker het bestuur in overweging of HvO niet voor de opvang van 14-, 15-, en 16-jarigen moest zorgen. Deze 'jeugdigen' waren als kinderen bij HvO gekomen en waren vanwege hun leeftijd niet meer geschikt om op de kinderafdeling te blijven, maar het was tevens ongewenst ze op de volwassenenafdelingen te plaatsen.⁴⁸ Met de uitvoering van deze (en andere) plannen van Jonker wilde het bestuur liever nog even wachten. De verbouwing van en verhuizing naar het OBG hadden de Vereniging veel geld gekost. In september 1909 kwam er een afgevaardigde van het ministerie van Justitie op bezoek bij het OBG. Naar aanleiding daarvan werd er een brief van de minister van Justitie ontvangen, waarin deze te kennen gaf dat het OBG als doorgangshuis voor kinderen tot 14 jaar geschikt was bevonden. Ook in 1910 was er hoog bezoek: de inspecteur van de Kinderwetten kwam het OBG in ogenschouw nemen en gaf blijk van zijn tevredenheid. Met hem besprak Jonker zijn plannen voor de jongens vanaf 15 jaar. De inspecteur was daarmee zeer ingenomen en zei dat deze overeenkwamen met de opvattingen van de autoriteiten. Prompt werd Jonker op het departement ontboden. Dresselhuys (ambtenaar bij Justitie en van 1911-1916 secretaris-generaal) was het ook met de plannen eens en beloofde zijn medewerking. Hij meende dat de Regering wel een subsidie zou willen geven. De Voogdijraad zou fl.1,- per dag per persoon kunnen bijdragen.⁴⁹ Dit versterkte Jonkers positie ten opzichte van het bestuur. Er werd druk gezocht naar geschikte panden voor het Jongenshuis. In een bestuursvergadering kwam ter sprake of de regering geen subsidie voor de aankoop van een pand zou willen geven. Jonker vond dit geen goed idee. Hij meende dat de regering dan ook inzage in het plan zou willen hebben en wellicht invloed daarop zou willen uitoefenen.⁵⁰

Maar eerder dan het Jongenshuis kwam er het Meisjeshuis. Op 13 januari 1910 werd het "gewichtige" besluit genomen tot het kopen van een pand in Houten dat zou dienen als Meisjeshuis. In dit Folmina-huis zouden meisjes van boven de 15 jaar worden opgevoed tot "eerste klasse dienstmeisjes". Ook dit besluit is niet zonder tegenstribbelen van het bestuur genomen. Het vond dat Jonker te veel hooi op zijn vork nam en dat Houten te ver weg was. Maar Jonker wuifde alle bezwaren weg en zette zijn plan door.⁵¹

In 1911 kwam het Jongenshuis voor jongens vanaf 15 jaar, gevestigd aan de Prins Hendrikkade, tot stand. In de Strafrechtelijke Kinderwet van 1905 was vastgelegd, dat de rechter zelf kon bepalen of een kind gestraft dan wel opgevoed moest worden. In deze periode was men in bepaalde kringen binnen de kinderscherming reeds van mening dat er aandacht moest worden geschonken aan de achtergrond van de delinquenten, dat het karakter, de geschiedenis en het milieu van invloed waren geweest op hun daad. In 1925 gaf de toenmalige directeur G.H. Honing in zijn boek *De vreedzame strijd*, een beschrijving van de toen heersende opvattingen:

" Hoewel ons Wetboek van Strafrecht dergelijke beginselen nog niet kent, zijn er toch reeds zoodanige tendenzen ingebracht bij latere wijzigingen (Kinderwetten). Daarbij wordt wel ten volle aandacht geschonken aan den persoon van den dader; daar allermint een berechting hoofdzakelijk naar de zwaarte van het delict, maar integendeel hoofdzakelijk naar de persoonlijke eigenschappen van den dader; daar geen vergeldingsstraf, geen rechtstraf, geen afschrikkingsstraf, geen straf zelfs vaak, maar zoodanige maatregel of straf, als noodig is om den jeugdigen dader een zoodanige behandeling te verzekeren als voor zijn opvoeding tot een zedelijk en maatschappelijk mens noodig is."⁵²

De rechter-commissaris moest in het vooronderzoek zoveel mogelijk gegevens verzamelen over de achtergrond van het kind op grond waarvan de rechter een beslissing kon nemen. Dit onderzoek werd onder andere gedaan door de vereniging Pro Juventute, maar er was behoefte aan een instelling waar de jeugdige langere tijd geobserveerd kon worden: een observatiehuis. In een observatiehuis konden aankloppen om voorlichting:

" Ouders, Voogdijraden, Kinderrechters, Officieren van Justitie, en andere autoriteiten, Vereenigingen en instellingen, die over een kind moeten beslissen of met het kind bijzondere moeite ondervinden."⁵³

In 1912 nam HvO het besluit tot de bouw van een observatiehuis en toen moest de goedkeuring van de minister van Justitie over de bouwplannen worden gevraagd.⁵⁴ Het was de bedoeling dat het Jongenshuis, waarvan het onderkomen op de Prins Hendrikkade als tijdelijk was beschouwd, in zijn geheel naar het Observatiehuis zou worden overgebracht. De chef van het Jongenshuis gaf echter te kennen erg op te zien tegen de verhuizing. Hij wilde de leiding van het Observatiehuis niet op zich nemen, omdat er volgens hem een groot verschil was tussen jongens die door familieomstandigheden, geheel buiten hun schuld waren opgenomen en de "zoogenaamde gevangenisjongens" waarvan er al een paar in het Jongenshuis aanwezig waren.⁵⁵ Het bestuur realiseerde zich dat het werk wel zeer verschillend was en besloot om de twee tehuizen gescheiden te houden. Op 20 mei 1914 werd het Observatiehuis geopend.

§ 4 De balans

De veranderingen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw binnen de armenzorg hadden voorgedaan, maakten dat er behoefte was aan een nieuwe Armenwet. De kwestie van de grotere efficiëntie, in wezen een professionalisering van de armenzorg, had tevens de discussie over de rol van de staat ten aanzien van de armenzorg weer doen herleven. In links-liberale kringen was men van mening dat er een duidelijke rol voor de staat was weggelegd. De staat moest zichzelf beschermen tegen het toenemende pauperisme. De staat zou dus een efficiëntere armenzorg moeten stimuleren, vooral door het bevorderen van de samenwerking tussen de armenzorginstellingen. Alhoewel er onder de kerkelijke instellingen geen sprake was van ongerustheid over deze geluiden, was die er wel binnen de confessionele politiek. Vooral de gereformeerden hadden een grote aversie tegen een grotere rol van de (geseculariseerde) staat: die zou zich niet mogen mengen in de verhouding tussen kerk en kerkvolk, waarin de armenzorg zo'n belangrijke functie vervulde. Bovendien was hun opvatting dat armenzorg als een christenplicht gezien moest worden, daarmee in strijd. De nieuwe Armenwet van 1912 werd dan ook, zoals zoveel politieke beslissingen in die tijd, een compromis. In vergelijking met de Armenwet van 1854 veranderde er namelijk weinig in het primaat van het kerkelijk en particulier initiatief. Het subsidiariteitsbeginsel bleef gehandhaafd. De weinige verantwoordelijkheid die de staat voor de armenzorg op zich nam, werd in deze wet nog meer verschoven naar de gemeenten. Voor gemeenten als Amsterdam, waar men te maken had met een grote toeloop van mensen van buiten de stad, betekende dit een grote belasting. Wat betreft de moderne opvattingen over armenzorg werd in de wet de mogelijkheid (niet de dwang) vastgelegd om tot samenwerking tussen armenzorginstellingen op gemeentelijk niveau te komen via de zogenaamde Armenraden.⁵⁶ In deze raden waren alle burgerlijke (gemeentelijke), kerkelijke en particuliere instellingen vertegenwoordigd, om door overleg en in sommige gevallen samenwerking, te komen tot een efficiëntere armenzorg. Ook HvO was lid van de Armenraad van Amsterdam. De effecten van de nieuwe Armenwet zijn in de bestuursvergaderingen niet direct terug te vinden. Voor de armen veranderde er in wezen niet veel: het recht op armenzorg was nog steeds niet wettelijk vastgelegd.

Al met al was het werk van de vereniging in de eerste tien jaren enorm toegenomen. Naast de in de vorige paragrafen besproken uitbreidingen had men een zogenaamd Volkslogement waar goedkope overnachtingen en maaltijden werden aangeboden, een winkel waarin de opgeknapte spullen van de werkinrichting werden verkocht en was men begonnen met een opleidingsschool voor vrouwelijk personeel. Vooral de initiatieven van Jonker hadden daartoe geleid. Soms kwamen er ook verzoeken van buitenaf om een bepaalde taak op zich te nemen. Zo verzocht in 1913 de Amsterdamse Voogdijraad HvO de voogdij over sommige kinderen op zich te nemen. Dit verzoek werd afgewezen, onder andere omdat de statuten dit niet zouden toelaten.⁵⁷ In 1916 bleken er twaalf kinderen in het tehuis te zijn die door de Voogdijraad aan HvO waren toevertrouwd, maar waarover niemand voogdij wilde aanvaarden. Afgezien van het feit dat de statuten dit niet toelieten, kon Jonker dit zelf ook niet doen, omdat de regering hem geen subsidie zou geven.⁵⁸ Een ander voorbeeld van een verzoek van buitenaf is een brief van het 'Immigration Department' in London van april 1914. Hierin werd de mogelijkheid besproken van

emigratie van jongens en meisjes naar Victoria en New South Wales in Australië, om daar in de landbouw of de huishouding te werken. In juni kwam het hoofd van het Department op bezoek bij HvO met het verzoek of HvO geen landbouwkolonie zou kunnen stichten om jongens voor te bereiden op het werken in de landbouw. Door het uitbreken van de oorlog werd de emigratie opgeschort, maar een landbouwkolonie werd wel gesticht. Door de schenking van een stuk grond in Appelscha kon in 1918 de kolonie in gebruik genomen worden.⁵⁹ Een schenking van een huis in Nunspeet kon ook niet worden afgewezen, ondanks de bezwaren van het bestuur tegen de afstand en de kosten van onderhoud. Dit tehuis werd ingericht voor de opvang van zogenaamde 'bleekneusjes', kinderen die vanwege hun slechte gezondheid een verblijf buiten de stad nodig hadden.⁶⁰

Het tienjarig jubileum van de vereniging HvO werd in 1913 groots gevierd. Er werd een jubileum-comité opgericht dat bestond uit ruim tachtig gegoede burgers van Amsterdam, met als ere-voorzitter burgemeester A. Röell. De balans van de eerste tien jaar van het bestaan van HvO kon worden opgemaakt. Het aantal mensen dat door de vereniging geholpen werd was enorm toegenomen.

Op alle afdelingen was er in de periode 1903-1913 een toename van het aantal verpleegden. Verder is het grote aantal kinderen dat in de afdelingen van HvO verbleef opvallend alsmede het relatief kleine aantal vrouwen. In een artikeltje in het huisorgaan van oktober 1914 schreef Jonker aan de hand van een avondwandeling door het Oude Buitengasthuis over het werk dat daar verricht werd:

"Daar liggen ze dan, moe van het zwerven door de straten van onze groote stad. Wat een verschil van leeftijd en, wanneer wij eens gingen onderzoeken, wat een verschil van afkomst. Enkele hunner gezichten vertellen ons zelfs dat zij afstammen van zeer gegoede families. Zwarte schapen van de kudde. Wat is dan toch de oorzaak van hun diepen val? Heeft het hun misschien aan leiding in hunne jeugd ontbroken of waren zij erfelijk met verschillende gebreken belast? Ziedaar vragen, die zich elken dag aan mij opdringen. In de meeste gevallen was het reeds in hun prilste jeugd te zien dat zij anders waren dan gewone kinderen van hun leeftijd. Wij kunnen heel lang denken over de oorzaken hunner ellende, maar dat verbetert hun toestand nu niet. Nu moet er gehandeld worden, want zij kunnen niet altijd blijven zwerven. (...) Het woord van den Meester komt mij onwillekeurig in de gedachte: "Zoo wat gij aan een van de minsten hebt gedaan, dat hebt gij aan Mij gedaan."⁶¹

De toename van het werk gaf natuurlijk ook een toename van de uitgaven en de benodigde inkomsten te zien. Hierbij valt op dat de vergoeding die de vereniging kreeg voor het werk in het kader van de Kinderwetten en de Reclasseringsregeling enorm is toegenomen. Het aandeel in de inkomsten dat niet van particulieren afkomstig was, nam dus geleidelijk toe. Dit komt overeen met de algemene trend van de ontwikkelingen in de verhouding tussen gemeente en kerkelijk en particulier initiatief ten aanzien van de kosten van de armenzorg in Amsterdam. Tussen 1901 en 1914 was het aandeel van de gemeente in de kosten van de armenzorg gestegen van 45,50% naar 56,78%. Dit kwam vooral door een aanzienlijke daling van het aandeel van de kerkelijke armenzorg. Deze

daalde van 42,54% in 1901 tot 31,46% in 1914. Het aandeel van de neutrale instellingen in de totale kosten van de armenzorg bleef ongeveer gelijk, ca. 12%.⁶²

De vermeerdering van de taken die de vereniging op zich had genomen, leidde vanzelfsprekend ook tot een vergroting van het aantal personeelsleden. In 1904 was de vereniging met vijf personeelsleden begonnen, in 1912 waren het er 80. De verschillende afdelingen kwamen onder 'hoofden' te staan, voor de mannenafdeling werd er met mannelijk, voor de vrouwen-, baby- en kleuterafdeling voornamelijk met vrouwelijk personeel gewerkt. In december 1914 kwam in de bestuursvergadering ter sprake, dat er zich veel meisjes aangemeld hadden om bij HvO te werken. Zij waren echter nog te jong om tot verpleegster te worden opgeleid. Met de geneesheer werd toen een afspraak gemaakt dat hij ze een cursus verbandleer zou geven.⁶³ Jonker en het bestuur hadden zeker aandacht voor de eisen die aan het personeel gesteld moesten worden. Niet zo maar iedereen kon het werk doen. In dat kader kan ook de in 1915 opgerichte opleidingsschool worden gezien. In het huisorgaan "*Hulp voor Onbehuisden*" ("*HvO*"), stond de reden voor dit besluit als volgt beschreven:

"Reeds geruimen tijd gevoelden wij bij de uitbreiding van onze Vereeniging de behoefte om het personeel voor de toekomst beter voor te bereiden. Willen wij in staat zijn ons werk goed te doen en aan al de eischen die men tegenwoordig aan de opvoeding der jeugd stelt te voldoen dan is opleiding noodig."⁶⁴

De opleiding moest in twee jaar gedaan worden en bevatte moderne zaken: naast algemene ontwikkeling, huishouding en de lichamelijke verzorging van het kind, pedagogiek, sociale wetten en voordrachten over buitenlandse stelsels en gevangenisarbeid. Bovendien waren naast de praktijkopleiding bij de inrichtingen van HvO zelf, bezoeken aan andere instellingen eveneens onderdeel van het programma.⁶⁵ De overeenkomst met het gevangeniswezen en het ziekenhuiswerk is frappant. De werkers waren verpleegsters en de hulpvragers waren verpleegden. Kennelijk had men nog geen eigen terminologie voor het specifieke werk dat verricht werd. Zo heetten de mannelijke werkers beampten (analoog aan het gevangeniswezen).

§ 5 De Eerste Wereldoorlog

In vergelijking met de Tweede Wereldoorlog, wordt er in de geschiedschrijving over Nederland relatief weinig aandacht besteed aan de Eerste Wereldoorlog (Kossman besteedt er in zijn *De lage landen* twaalf pagina's aan). Dit ligt voor de hand, omdat Nederland door zijn neutraliteitspolitiek niet direct bij de oorlog betrokken was. Toch heeft de Eerste Wereldoorlog wel degelijk gevolgen op langere termijn gehad. Een aantal daarvan is vooral voor de armenzorg in Nederland van belang geweest. Het uitbreken van de vijandelijkheden in augustus 1914 betekende mobilisatie, Belgische vluchtelingen, voedseltekort en distributie en economische teruggang. Om de ergste nood te lenigen werd, op initiatief van koningin Wilhelmina (sinds 1913 beschermvrouwe van HvO) het Koninklijk Nationaal Steuncomité opgericht. Deze organisatie had op twee manieren een betekenis die doorwerkte ook nadat de oorlog was afgelopen en de organisatie was opgeheven. Ten eerste was de rol van de rijksoverheid erin groot geweest, waardoor de opvatting dat de overheid in zulke situaties een taak heeft, meer geaccepteerd werd. Ten tweede ontstond er voor het eerst erkenning voor het feit dat armoede niet altijd 'eigen schuld' was. Als gevolg van beide mentaliteitsveranderingen is de steunverlening zoals we die in het Interbellum zullen zien mogelijk geworden.⁶⁶

Amsterdam had als haven- en handelsstad extra te lijden onder de handelsblokkade van de geallieerden en de problemen die de zeevaart ondervond van de oorlogshandelingen. Vooral de laatste jaren (1916, 1917 en 1918) waren erg slecht: hoge werkeloosheid en een tekort aan voedsel. De kloof tussen arm en rijk werd groter en in het bijzonder de onderste lagen van de samenleving waren er slecht aan toe. Volgens Brugmans leidde dat in Amsterdam tot een daling van de moraliteit van de bevolking.⁶⁷ Tegenover de verzwakking van de economische positie van de lagere klasse stond echter een vermeerdering van de politieke invloed: in 1917 werd het Algemeen Mannenkiesrecht ingevoerd.

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft natuurlijk gevolgen gehad voor het werk van de vereniging HvO. Om te beginnen moest het Meisjeshuis in Houten in 1914 op last van de militaire autoriteiten geëvacueerd worden. De gebouwen en de beplanting stonden voor het nemen van maatregelen voor 's lands verdediging in de weg.⁶⁸ Het Meisjeshuis werd in het OBG ondergebracht. Het OBG was, ook als gevolg van de oorlog, overvol. Later is er voor het Meisjeshuis een tijdelijk onderkomen in Utrecht gevonden; in 1918 kon men weer in Houten terugkeren. HvO heeft toen nog moeite moeten doen om de schade die aan het huis en de omgeving was aangericht (de schoorstenen waren neergehaald en er waren bommen gekapt) van het ministerie van Oorlog vergoed te krijgen. Niemand kon zich daar aanvankelijk herinneren dat een ontruimingsbevel was gegeven.⁶⁹ De hoeveelheid werk nam door de omstandigheden ook toe. Jonker hield zich persoonlijk bezig met de opvang van de Belgische vluchtelingen.⁷⁰ Daarnaast was er volgens Jonker door de oorlog een grotere toeloop van vreemdelingen in Amsterdam.⁷¹ Het grootste probleem was echter de financiën. Meteen aan het begin van de oorlog bezuinigde de regering op de verpleegsubsidies en de algemene subsidies en zij kondigde aan niet meer in het Observatiehuis te zullen plaatsen.⁷² De grote uitbreidingen, vooral de bouw van het Observatiehuis, hadden de financiële positie van HvO verzwakt. Aan het begin van de oorlog was het bestuur tevens bevreesd dat door de omstandigheden helemaal geen giften meer zouden binnenkomen.⁷³

Er bestond enige betrokkenheid tussen de gemeente Amsterdam en de vereniging. In de Algemene Ledenvergadering van 1909 had de toenmalige wethouder voor het Armwezen en oud-bestuurslid van de vereniging M. Josephus Jitta gesproken over "eene dringende noodzakelijkheid" van het werk van de vereniging.⁷⁴ Een ander voorbeeld is het overleg dat Jonker in februari 1914 met de hoofdcommissaris van politie had. De kwestie ging over de vraag waarom 'luisaards en onreinen' niet in HvO opgenomen wilden worden. Volgens Jonker was de enige manier om deze figuren, die niet wilden werken en zich niet wilden laten reinigen, toch bij HvO opgenomen te krijgen, hen de alternatieve mogelijkheden voor tijdelijk onderdak te ontnemen. Het was volgens hem onjuist dat nota bene de politie hen een alternatief bood. Hij rekende de hoofdcommissaris voor:

"(...) er zijn in Amsterdam 9 slaapbureaux van Politie, en een man kan op elk bureau drie nachten onderdak vinden, alvorens hij in aanmerking komt voor opzending als landlooper; wanneer hij nu van het eene bureau naar het ander gaat, heeft hij tijdens een maand 27 nachten vrij logies; dan heeft hij nog voor drie nachten onderdak te zoeken, dat hij voor eenige centen per nacht in het Heilsleger of in de 'Toevlucht voor Behoeftigen' vindt. Ziedaar het geheim."⁷⁵

Nu HvO door het uitbreken van de oorlog en de bezuinigingen van het rijk in financiële problemen dreigde te komen, klopte het bestuur bij de gemeente aan om hulp. In augustus 1914 had de gemeenteraad ingestemd met een algemeen krediet van ten hoogste fl. 500.000,- "voor de bestrijding van uitgaven niet bij de begroting voorzien, voor zoover die geacht kunnen veroorzaakt te zijn door de buitengewone omstandigheden, waarin de gemeente verkeert ten gevolge van den uitgebroken oorlog."⁷⁶ In het kader van dit algemeen krediet was een maandelijkse subsidie van fl. 2000,- toegekend aan HvO. Wanneer de giften weer zouden toenemen, zou de subsidie verminderd worden of geheel worden stopgezet. Het bestuur was niet geheel tevreden met het besluit. Het had om een vergoeding per verpleegdag gevraagd, "omdat het werk dat door de Vereeniging geschiedt, feitelijk Politiezorg is."⁷⁷ Nadat verschillende andere instellingen ook om hulp hadden gevraagd, werd door de gemeente een richtlijn vastgesteld op grond waarvan subsidie zou worden toegekend. Alleen die instellingen waarvan de werkzaamheden en de kosten door de omstandigheden waren toegenomen, kwamen voor subsidie in aanmerking.⁷⁸

Dat de subsidiëring door de gemeente tot onverwachte ontwikkelingen kon leiden, blijkt uit het volgende. In september 1915 zou er in de gemeenteraad opnieuw gesproken worden over de toekenning van subsidie aan HvO. Volgens de hoofdcommissaris had het Leger des Heils daarom te kennen gegeven ook zwervers te willen gaan opvangen. "De Hoofd-Commissaris van Politie, overtuigd van de praktische samenwerking van de zijde der Politie met HvO, heeft de Burgemeester geadviseerd niet in te gaan op het voorstel van het Leger des Heils."⁷⁹ In 1915 werd de subsidie van de gemeente aan HvO stopgezet, omdat de giften weer waren toegenomen. Naar aanleiding van dit voornemen van B en W ontstond er een discussie in de gemeenteraad, waarbij sommige raadsleden te kennen gaven het met deze beslissing niet eens te zijn. De vraag werd gesteld of HvO gezien haar werkzaamheden, niet sowieso recht had op een gemeentesubsidie. Raadslid Kleerekoper zei hierover:

"Tot voor een paar jaren deed de Gemeente dat werk van verschaffing van nachtverblijven op vrij groote schaal. Dat werk is geleidelijk overgenomen door de vereeniging, die op dit oogenblik adressante is. En wanneer men in het statistisch jaarboekje die cijfers naziet, dan zijn die getallen voor nachtverblijven ontzaglijk groot. Nu zou ik gaarne willen weten; is bij den geleidelijken overgang van de gemeentetaak op deze vereeniging niet door de vereeniging met de Gemeente gesproken over een vergoeding, niet over een subsidie, maar over een vergoeding voor het door haar vervullen van een deel van de gemeentetaak?"⁸⁰

Inderdaad, in 1904 had de politie nog 5.279 nachtverblijven verstrekt, tegen 31.665 door HvO. In 1915 waren dat er bij HvO 202.728 en bij de politie nog maar 792.⁸¹ Volgens de wethouder voor het Armwezen, Josephus Jitta ging het hier niet om de vraag of de vereniging recht had op een vergoeding, maar omdat de giften waren toegenomen kon de subsidie worden stopgezet. Wanneer er weer financiële problemen zouden komen, zou de gemeente opnieuw bereid zijn bij te dragen in de kosten die de vereniging maakte. Bovendien gaf de gemeente al een soort vergoeding in de vorm van het kosteloos beschikbaar stellen van het OBG (de vereniging betaalde hiervoor een huur van fl. 1,- per jaar). Wanneer er sprake was van een toename van het werk van HvO, dan had zij dit voor een deel aan zichzelf te danken:

"(...) Vroeger werden nachtverblijven inderdaad door de politie gegeven. Dat gebeurt nu in geringere mate, maar die uitbreiding, die de inrichting "Hulp voor Onbehuisden" gekregen heeft is inderdaad zoo groot, dat men daar veel meer doet en veel meer menschen trekt, dan oorspronkelijk bij de politie in bewaring genomen werden. Dat is slechts een zeer klein onderdeel van de vereeniging, dat zich geleidelijk - doordat zij de behoefte daaraan geschapen heeft - uitgebreid heeft, zelfs hier en daar - en dat was natuurlijk - tot menschen die in Amsterdam een toevluchtsoord komen zoeken. Nooit is door de vereeniging aangedrongen op restitutie van de Gemeente."⁸²

Uiteindelijk heeft de gemeente de hele oorlog door de vereniging bijgestaan. In elk jaar, behalve 1916, is er subsidie verstrekt. Toch waren de financiële problemen vooral de laatste twee jaren groot. Door de benarde voedsel- en brandstofsituatie in Nederland stegen de kosten.⁸³ Een van de bezuinigingsmaatregelen betrof het stopzetten van het huisorgaan. Maar dank zij de gemeentesubsidie kon voor het overige het werk gewoon doorgaan.

§ 6 Problemen in de organisatie

De verhouding tussen bestuur en hoofddirectie is van het begin af aan een belangrijk element in de geschiedenis van de vereniging HvO. Het is van belang stil te staan bij deze verhouding en de ontwikkeling daarin, omdat daaruit ook iets op te maken valt over de geschiedenis van het welzijnswerk. Zoals al eerder vermeld, kwamen de leden van het bestuur uit een andere richting in de armenzorg dan Jonker. Voor een deel zijn de conflicten die ontstonden, daaruit te verklaren. Het bestuur bestond uit mensen die het belangrijk vonden om direct bij de armenzorg betrokken te zijn. Jonker daarentegen was niet altijd bereid een deel van de verantwoordelijkheid af te staan. Dat Jonker een 'krachtige persoonlijkheid' was, werd al duidelijk uit het onvermogen van het bestuur hem in zijn uitbreidingsdrift te stoppen en blijkt tevens uit de vergeefse pogingen van het bestuur om een adjunct-directeur aan te stellen. Het bestuur vond dat het werk te veel voor de Jonkers werd en wilde graag iemand achter de hand hebben voor het geval er iets met Jonker mocht gebeuren. In 1911 deed zich de vraag voor of, gezien de nieuwe taken van de vereniging, de statuten gewijzigd dienden te worden. Guépin en Van Ouwenaller hadden voor de vergadering van 9 november 1911 een ontwerp-statutenwijziging gemaakt, omdat zij zichzelf niet in staat achtten de kar te trekken wanneer er geen directeur zou zijn. De andere leden van het bestuur wensten de directeur echter niet nog meer bevoegdheden te geven: "Nu weten wij wie wij hebben, doch in de toekomst is niet te zien, en dan zou allicht een met allen macht bekleede directeur veel moeite kunnen veroorzaken."⁸⁴

Het was nog steeds voor zowel bestuur als directeur onduidelijk hoe de zaken nou precies geregeld waren. In 1913 vroeg Jonker opnieuw om een instructie waaruit zou blijken welke handelingen hij mocht verrichten en welke de rechten en plichten van bestuur en directie waren. Dit om wrijvingen en geschillen in het vervolg te vermijden. Zo'n instructie was echter niet te maken. De drie heren die deze opdracht gekregen hadden, Blankenberg, Van Ouwenaller en Guépin, meenden dat het een fictie was dat het Bestuur de vereniging bestuurde. In werkelijkheid berustte de leiding bij Jonker en bij elke directeur na hem, omdat het leidinggeven aan de vereniging niet door een aantal personen kon gebeuren, "maar uitsluitend door één daartoe geschikt persoon."⁸⁵

Vanaf 1916 domineerde één kwestie de verhouding tussen bestuur en Jonker: de zaak van het Observatiehuis. Vanaf het begin waren er problemen met het Observatiehuis: te lage bezetting, te hoge kosten, een ongeschikte directeur. Bovendien bestond er een duidelijke invloed van buitenaf op het werk van de vereniging. De bezetting was afhankelijk van de plaatsing van jongens door de officier van Justitie. De financiën waren afhankelijk van de graad van bezetting en de hoogte van de verpleegsubsidies van het ministerie van Justitie. Wanneer de officier of de minister, of beide bezwaren hadden tegen de gang van zaken in het Observatiehuis en daarom weigerden bij HvO te plaatsen, dan had dit direct gevolgen voor de bezetting en de financiën. De kwestie kwam tot een eerste climax in de loop van 1916 toen de ambtenaren van Pro Juventute, welke vereniging zich bezighield met het zogenaamde Patronaat en het maken van rapporten over jeugdigen voor de officier van Justitie, vrije toegang tot het Observatiehuis wilden. Jonker weigerde dit. Ten eerste omdat hij het een inbreuk op zijn gezag vond. Hij wilde wel toegang geven, maar dan alleen nadat aan hem toestemming was gevraagd. Maar belangrijker nog was zijn grief dat Pro Juventute een deel van zijn taak overnam:

"Wij worden nu slechts opsluiter van den jongen, in plaats dat wij zijn de vriend en opvoeder. Dit is nooit de bedoeling geweest en nu dient men het programma der Vereeniging uit te breiden door eene juridische afdeling aan ons te verbinden. Daardoor zal men in staat zijn de belangen van deze kinderen goed te behartigen. Wij worden zijn patroon en hopen zijn vriend te worden voor geheel zijn leven. Dan alleen kunnen al de zorgen die aan zijn vorming worden gevoegd, goede resultaten hebben. Spreker erkent dat daardoor aan Pro Juventute een deel harer werkzaamheden wordt ontnomen, doch daar is, in het belang van het kind, niets anders te doen."⁸⁶

Het bestuur antwoordde, dat het nooit de bedoeling was geweest het patronaat over de jongens te aanvaarden. Een juridische afdeling zou niet zo gemakkelijk op te zetten zijn. Zij meenden dat Jonker de samenwerking met Pro Juventute moest accepteren. Bovendien was de officier van Justitie dezelfde mening toegedaan en aangezien de bezetting al niet zo hoog was, was dit een sterk argument. Volgens de officier van Justitie was het Observatiehuis een Huis van Bewaring en had hij de bevoegdheid ambtenaren naar het Observatiehuis te sturen. Deze moesten dan door Jonker toegelaten worden. Met dit laatste had Jonker geen probleem, mits van te voren toestemming was gevraagd. Hij was het totaal oneens met de opvatting van de officier als zou het Observatiehuis hetzelfde zijn als een Huis van Bewaring. Volgens hem was het Observatiehuis geen rijksinrichting, maar een particuliere instelling van liefdadigheid. De officier bleef bij zijn mening en stuurde geen jongens meer naar het Observatiehuis. Jonker legde zich er onder protest bij neer.⁸⁷

In 1917 was er een nieuwe voorzitter van de vereniging gekozen, K. van Lennep. Deze bracht de verhouding bestuur-directie weer onder de aandacht. Hij was van mening dat het bestuur een morele verantwoordelijkheid had ten opzichte van de burgerij. Hij wilde als voorzitter deze verantwoordelijkheid alleen dan op zich nemen, indien hij medezeggenschap had plus het recht om te allen tijde inlichtingen te vragen. Van Ouwenaller constateerde voor de zoveelste keer dat de statuten en de praktijk niet met elkaar in overeenstemming waren. "Het bestuur van onbehuisden is een comité van Toezicht maar niet van beheer."⁸⁸ De kwestie Observatiehuis en de onduidelijkheid over de verhouding tussen bestuur en Jonker gingen nu door elkaar lopen. Deze verhouding was door de moeilijkheden met het Observatiehuis al enigszins verslechterd. Nu Van Lennep als nieuwe voorzitter zo duidelijk naar voren trad, leidde dat bij Jonker tot een even koppige houding. Hij dreigde in mei 1917 met verlof te gaan. Vrijwel tot het einde van dat jaar is hij onwel geweest en hij liet zich door mevrouw Jonker vertegenwoordigen bij de bestuursvergaderingen.

Op 18 juni 1917 besloot het bestuur dat bestuursleden de verschillende inrichtingen zouden bezoeken en daarvan verslag zouden uitbrengen in de bestuursvergadering. Daarnaast moesten diegenen die het Observatiehuis zouden bezoeken, Janssen, Van Ouwenaller en Van Sonsbeeck, samen met de directeur (van het Observatiehuis) een voordracht maken voor een commissie voor het Observatiehuis. Het uitgangspunt was dat de verantwoordelijkheid voor het Observatiehuis niet alleen bij Jonker mocht liggen, maar dat deze commissie de vertegenwoordiging moest zijn van het Observatiehuis bij Justitie. Zo'n commissie zou niet alleen moeten bestaan uit bestuursleden, maar ook uit

deskundigen: 'criminalisten', psychiaters en rechtsgeleerden. Alleen zó kon het vertrouwen van de rechtbank in het Observatiehuis herwonnen worden. In oktober 1917 plaatste de minister van Justitie 66 jongens in het Observatiehuis. In november zei Jonker niet met de gang van zaken te kunnen instemmen en hij bood zijn ontslag aan. Hij trok zijn ontslag pas in, nadat hij en zijn vrouw lid waren gemaakt van de commissie voor het Observatiehuis.⁸⁹

In 1922, na de dood van Jonker, werd door het bestuur aan het toen oud-bestuurslid Van Ouwenaller gevraagd om een uiteenzetting van de gebeurtenissen rond het Observatiehuis. Van Ouwenaller gaf deze in een brief aan het bestuur. Jonker had zich veel van het Observatiehuis voorgesteld en zag alle moeilijkheden als tegenwerking tegen hem persoonlijk. Vooral de commissie was hem een doorn in het oog:

"Deze sub-commissie nam een ondergeschikte positie in; toch trachtte zij rustig en kalm zich op de hoogte te stellen van de leiding. Haar optreden strookte niet met Jonkers bedoelingen, maar vooral vermeerderde zijn wrevel tegen haar bestaan door de aanstelling van een psychiater, de Heer Van Valkenburg, die ambtshalve de vergaderingen der sub-commissie bijwoonde.

(...) Om zijn houding te begrijpen, om hem met billijkheid te beoordelen, recht te laten wedervaren om zijn groote verdiensten moet men niet vergeten, dat al hetgeen hij gewrocht heeft niet zozeer het resultaat is van kennis verkregen door studie, maar het product is van een rijken intuïtieven geest. Kwam deze geest nu te staan tegenover kalme wetenschap, die op grond daarvan rekenschap vroeg of kritiek uitoefende, dan voelde de man, die door intuïtie, spontaniteit en liefde gedragen werd, zich uit het veld geslagen en meende hij, dat men tekort deed aan zijn groote verdiensten en dat men zijn macht wilde beperken.

(...) In samenwerking voelde hij een kluister gelegd aan dien geest, die behoefte had aan telkens iets nieuws, iets breeders; die geest dreef hem voort, maar in zijn ijver keerde hij den rug toe aan alles wat naar zijn opvatting hem in zijn vlucht kon belemmeren."⁹⁰

Uiteindelijk heeft Jonker zich verbitterd van het Observatiehuis afgewend en na 1919 nooit meer een voet in het gebouw gezet.

§ 7 Beschavingsarbeid

De laatste jaren is er in de literatuur veel aandacht voor de manier waarop in de twintigste eeuw met de zogenaamde onmaatschappelijke gezinnen werd omgegaan. In de jaren twintig heeft een aantal steden in Nederland een oplossing gezocht voor probleemgezinnen: gezinnen die niet te handhaven waren in de nieuwe woningen die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in de steden werden gebouwd. In Amsterdam moest in deze periode eveneens een groot aantal gezinnen verplaatst worden van de krotwoningen naar de nieuwe woningbouw. Ook hier werden oplossingen gezocht die pasten in het patroon van beschavingsarbeid, zoals dit in de moderne literatuur genoemd wordt. Een belangrijk onderdeel van de armenzorg moest het overbrengen van beschavingsnormen zijn.⁹¹ Zo moesten de gezinnen beschaafd woongedrag leren. Voor een aantal mensen was dit echter niet weggelegd.

In § 2 is al aan de orde geweest dat het aantal nachtverblijven, die in Amsterdam verstrekt werd, een aanzienlijke stijging vertoonde. De veronderstelling dat deze iets te maken zou hebben met het afbreken van de krotwoningen, ligt voor de hand. Dit vermoeden wordt nog versterkt door het gegeven dat Jonker herhaaldelijk gewezen heeft op het probleem van de dakloze gezinnen. In 1908 vroeg hij aan het bestuur, of HvO geen opvang voor hele gezinnen zou moeten inrichten. Hij had er grote moeite mee dat de gezinnen die bij HvO terechtkwamen over de verschillende afdelingen moesten worden verdeeld. Sommige gezinnen waren zelfs over verscheidene instellingen verspreid ondergebracht. Dit was volgens hem een slechte zaak, omdat zo de familieband verloren zou gaan.⁹² In een artikel in "HvO" van december 1910 schreef hij dat de Amsterdamse burgerij van dakloze gezinnen niets merkte, omdat deze alle bij HvO waren opgenomen. Het gebeurde vaak dat een heel gezin op straat werd gezet "(...) en wanneer een gezin op straat is gezet, dan is het zoo verbazend moeielijk, om weer een woning te huren. Dit zijn de daklozen, die het meest onze hulp nodig hebben."⁹³

Inmiddels was er binnen de armenzorg grote aandacht ontstaan voor de oorzaken van 'ontoelaatbaar' gedrag. Er werd geconstateerd dat sommige mensen door verschillende oorzaken niet in staat waren zich aan te passen aan de beschavingsnormen. Voor een deel was dit te verklaren uit 'zwakzinnigheid', voor een deel uit onwil, maar er was ook zoiets als 'willoosheid'. In de bestuursvergadering van juli 1908 werden deze 'willozen' in verband gebracht met de term 'maatschappelijk ongeschikten'.⁹⁴ Tien jaar later stelde Jonker opnieuw in de bestuursvergadering aan de orde dat hij zich zou willen bezighouden met de opvang van 'ontoelaatbaren'. Hij wilde ze in het OBG opnemen, "waar ze aan reinheid en tucht weer zullen gewennen."⁹⁵ Er zou een taakverdeling tussen de gemeente en HvO moeten worden afgesproken, waarbij de gemeente zich met de 'knappe' gezinnen en HvO zich met de ontoelaatbaren zou bezighouden.

De gemeente was zelf vanaf 1916 bezig met het probleem van de onmaatschappelijke gezinnen. Bij een onderzoek dat de directeur van de Gemeentelijke Woningdienst instelde, werd Jonker eveneens betrokken. Dat de plannen van Jonker niet werden uitgevoerd, heeft te maken met de onwil van het bestuur het werk nog meer uit te breiden, maar waarschijnlijk ook met het feit dat de gemeente zelf bezig was met een oplossing voor dit probleem. In het midden van de jaren twintig waren Zeeburgerdorp en Asterdorp daar het gevolg van.⁹⁶

Jonker ging er bij zijn benadering van de verpleegden van uit, dat de problemen voor een groot deel veroorzaakt werden door de slechte levensomstandigheden. Wanneer men deze omstandigheden zou veranderen, kon men verbeteren en in het geval van de kinderen problemen voorkomen. Deze 'prophylactische philanthropie' werd door hem als volgt uitgelegd:

"Ik weet wel dat er mensen zijn die zeggen dat men zorgeloze ouders maakt door hen de kinderen te ontnemen. Ik doe U echter de vraag: hebben die ouders ooit gezorgd, hun kinderen opgevoed hebben ze nooit. Laat ons dan een rekensom maken. Een ouderpaar levende op de onderste lagen heeft 6 kinderen, 3 jongens en 3 meisjes. Wanneer deze kinderen onder hun slechte leiding blijven dan geeft dit voor de toekomst zes, zegge 6 gezinnen meer op de onderste lagen want zij allen huwen of leven als gehuwd met hun mede lotgenooten. Ontneem nu aan dat ouderpaar de zorg over deze 6 kinderen. In een betere omgeving overgeplant leeren zij werken. In de toekomst zal dus de maatschappij zes nette gezinnen tellen, want ook zij zullen huwen met soortgenooten. Waarmee is dan de maatschappij het best gebaat?"⁹⁷

Op die wijze gaf hij aan dat ook zijn manier van werken efficiënt was. In de zin van het bijbrengen van bepaalde burgerlijke normen en waarden kan het werk van de vereniging zeker als beschavingsarbeid getypeerd worden. Het lijkt mij dat dit voor de Jonkers echter zeker niet het doel op zich was. Voor hen gold vooral de directe hulp aan mensen in nood.

§ 8 Na de oorlog

De economische situatie van Amsterdam verbeterde direct na de oorlog. Zij verslechterde echter in 1920 en er kon zelfs van een crisis gesproken worden. H. Brugmans spreekt over "zeer zware jaren voor brede lagen van de Amsterdamse bevolking."⁹⁸ Na de Eerste Wereldoorlog verbeterde de financiële situatie van de vereniging niet. De uitbreiding van het werk werd niet teruggedraaid en de giften namen niet noemenswaardig toe. Het bestuur deed dus opnieuw een beroep op de gemeente. In een voordracht van B en W in de gemeenteraad op 1 juni 1920 werd de raad aangespoord in te stemmen met een subsidie van fl. 120.000,-:

"De werkzaamheden door de vereeniging "Hulp voor Onbehuisden" verricht, achten wij van zeer groot maatschappelijk belang. Zoowel aan de gemeentelijke politie als aan de gemeentelijke armenzorg wordt door den arbeid dezer vereeniging veel werk uit handen genomen, weshalve zij o.i. in beginsel, ook nu de oorlogstoestand heeft opgehouden te bestaan, voor blijvenden steun van gemeentewege in aanmerking behoort te worden gebracht. Ter nadere vaststelling van het bedrag, tot hetwelk het verleenen van subsidie gewettigd moet worden geacht, hebben wij een onderzoek naar den geldelijken toestand der vereeniging ingesteld."⁹⁹

Op grond van dit onderzoek was men tot de conclusie gekomen dat er over het jaar 1920 een tekort zou ontstaan van fl. 120.000,-. Hierbij werd rekening gehouden met een bedrag van fl. 100.000,- aan giften. De uitgaven zouden stijgen door de invaliditeitsrente, een verhoging van de salarissen en de 'waschgelden'. Nu de gemeente met zo'n groot bedrag zou bijdragen aan de inkomsten van de vereniging, moest ervoor gezorgd worden dat er "van gemeentewege behoorlijk toezicht op het beheer der gelden kan worden geoefend en dat tot plannen van uitbreiding, welke verhooging van de exploitatiekosten met zich meebrengen, niet wordt overgegaan dan met toestemming van het Gemeentebestuur."¹⁰⁰ Daarom wensten B en W een commissie van toezicht te benoemen, waarin zitting hadden: de hoofdcommissaris van Politie (Marcussen), de directeur van Bouw- en Woningtoezicht (Keppler) en het hoofd van de GGD (Meyer). "Deze commissie zou zich geheel op de hoogte moeten kunnen stellen en moeten blijven van de verschillende toestanden, het beheer enz. van de instellingen van het Oude Buitengasthuis". Hiertegen werden door HvO "geene bezwaren ingebracht."¹⁰¹ Als gevolg van de oorlog en de slechte financiële situatie van de vereniging waren HvO en de gemeente dus van elkaar afhankelijk geworden.

De armenzorg die door de gemeente zelf werd gedaan en het werk van HvO kwamen wel eens in elkaars vaarwater. In het maandelijks huisorgaan van de vereniging, dat na de oorlog Stemmen uit de diepte was gaan heten, werd in 1921 uitgelegd dat HvO zich altijd op het standpunt had gesteld dat alleen werk gedaan zou worden dat nog niet gedaan werd. Als iemand een gedeelte van het werk zou overnemen, zou HvO slechts aanvullend optreden. Het bestuur en Jonker namen dus een gereserveerde houding aan toen de gemeente zelf in het Burgerweeshuis zogenaamde gasthuiskinderen (kinderen van zieke moeders) ging verzorgen. Het bleek echter al spoedig dat dit niet betekende dat HvO geen gasthuiskinderen meer hoefde op te nemen:

"Niet alleen bleven er dus voor de particuliere zorg een groot aantal kinderen ter verzorging over, maar het waren ook de moeielijkste gevallen, kinderen die dus een zeer lange verzorging noodig hadden, maar ook kinderen die door de ziekte van de moeder er het treurigst aan toe waren. (...) Bij gelegenheid van deze bespreking [van Jonker met de Directeur van de GGD en de Wethouder van Maatschappelijk Hulpbetoon, DR] heb ik mijn spijt te kennen gegeven dat de Gemeente dit werk was begonnen zonder vooraf besprekingen te hebben gehouden met hen die dezen arbeid reeds jaren met zoveel liefde hadden gedaan. (...) Volgens mijn bescheiden mening had de Gemeente deze verzorging van de particuliere Vereeniging krachtig moeten steunen en in staat moeten stellen zich uit te breiden, want wij waren door jaren lange ervaring met het moeielijke vraagstuk vertrouwd geraakt."¹⁰²

HvO verwachtte dus op grond van het werk dat men gedaan had en de ervaring die men daarmee had, dat de gemeente in haar armenzorgbeleid rekening hield met het particulier initiatief en daaraan zelfs advies zou vragen. Tegelijkertijd realiseerde het bestuur zich dat HvO en de gemeente onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. In 1922 merkte Janssen in de bestuursvergadering op, dat HvO bijna geheel op gemeentesubsidiëring dreef. Volgens het bestuurslid Peelen was dit slechts voor eenderde het geval.¹⁰³ De vereniging HvO werd dus voor een deel financieel drijvende gehouden door bijdragen van rijk en gemeente. Dit is in overeenstemming met de algemene trend binnen de armenzorg. De literatuur over de geschiedenis van het welzijnswerk in Nederland, spreekt ten aanzien van de bedeling van een ondergang van het primaat van het particulier initiatief en een verschuiving van materiële naar immateriële armenzorg. De gemeenten zouden in toenemende mate de kosten voor de armenzorg op zich nemen. Toch nam HvO binnen Amsterdam een bijzondere positie in. Zoals blijkt uit de Statistische Mededeelingen van 1926 was HvO de enige vereniging die in die mate door de gemeente ondersteund werd.¹⁰⁴ Van belang is ook de verhouding tussen de bedragen die de gemeente aan HvO schonk en de bijdragen van het rijk. Deze laatste bestonden naast een algemene subsidie van het ministerie van Justitie, uit verschillende vergoedingen van de verpleegkosten op grond van de diverse wettelijke regelingen. De totale rijksbijdrage bedroeg slechts een fractie van de totale subsidie die de gemeente Amsterdam gaf.¹⁰⁵

§ 9 Afscheid van een bijzonder paar

In 1919 werd besloten het Observatiehuis te verkopen aan een nieuw op te richten vereniging, omdat het te veel van de financiën van HvO vergde om het aan te houden.¹⁰⁶ Deze verkoop ging ook niet zonder problemen. In februari 1920 bleek dat in een contract tussen HvO en de regering de bepaling was opgenomen, dat HvO zich verplichtte gedurende 49 jaar 'regeringsjongens' op te nemen. Wanneer dit contract zou worden opgezegd, moest HvO een aanzienlijke schadevergoeding betalen.¹⁰⁷ Het beheer van het Observatiehuis was al in handen gegeven van een commissie, die de overname door een nieuwe vereniging voorbereidde. Zij onderhandelde met het ministerie van Justitie over een gunstige regeling. Door de slechte staat van de rijksschatkist was die niet mogelijk. In april 1922 gaf de commissie haar pogingen het Observatiehuis zelfstandig te maken, op. Het departement bezuinigde, het aantal verpleegden was sterk achteruitgegaan en de Commissie gaf het aan haar verleende mandaat terug, "(...) zoodat het Observatiehuis weder onder het beheer van de Vereeniging HvO komt."¹⁰⁸

In maart 1921 overleed mevrouw Jonker en in juli 1922 overleed Jonker zelf. Beiden werden op Zorgvlied begraven. Bij haar begrafenis was er al een grote publieke belangstelling en waren vele prominenten aanwezig. De begrafenis van T. Jonker was een nog grotere manifestatie van respect voor de man die zo veel voor Amsterdam had betekend. Volgens burgemeester W. de Vlugt was het nieuws van de dood van Jonker "met de snelheid van het licht" door de stad gegaan.¹⁰⁹ In alle dagbladen werd aandacht besteed aan de dood van de Jonkers en werd met lovende woorden over hen geschreven. De meeste nadruk werd gelegd op de godsdienstigheid en de godsdienstvrijheid die het paar in hun werk ten toon had gespreid. In *De katholieke vrouw* stond over mevrouw Jonker: "Zelf niet van onze godsdienst zijnde, was zij een zeer geloovige en zeer vrome vrouw en heeft zij steeds zooveel in haar vermogen lag er voor gezorgd dat de katholieke kinderen die in Hulp voor Onbehuisden waren opgenomen hun geloof konden uitoefenen." En bij de begrafenis van T. Jonker zei vice-voorzitter Mendes da Costa "voor Jonker waren alle godsdienstige gezindten volkomen gelijk en hij zag er op toe dat iedereen zijn godsdienstplichten kon uitoefenen."¹¹⁰

Wat het bestuur gevreesd had, was werkelijkheid geworden: het was plotseling alleen komen te staan voor het beheer van HvO. Zijn eerste taak was het vinden van een nieuwe hoofddirecteur. In november 1922 koos men daarvoor G.H. Honing, directeur van het rijksopvoedingsgesticht in Leeuwarden. Tot de komst van de nieuwe hoofddirecteur in januari 1923, kwam het bestuur wekelijks bijeen. Men regelde de begrafenis van Jonker en handelde de zaken af met de achtergebleven vijf kinderen van de Jonkers. De jongste was een meisje van twaalf jaar voor wie de voogdij en het onderdak moesten worden geregeld. Het bestuur onderhield in de jaren na de dood van de Jonkers ook contacten met de zoons, waarvan er twee bij HvO werkten. Men nam de verantwoordelijkheid voor de toekomst van deze kinderen zeer serieus. Ondertussen begon het bestuur, onder druk van de slechte financiële toestand van de vereniging (nog steeds een gevolg van de uitbreidingen, de oorlog, de bezuinigingen bij Justitie en de gemeente en de problemen met het Observatiehuis), met bezuinigen en bestendigen van wat er in de eerste periode was opgebouwd.

De periode Honing 1923-1940

Inleiding

Het Interbellum, de periode tussen de twee wereldoorlogen, wordt in de geschiedschrijving meestal als een geheel behandeld. Tussen twee grote historische gebeurtenissen ingeklemd, lijken deze ruim twintig jaar alleen van belang, omdat zich in de jaren dertig een crisis heeft voorgedaan die door velen als een van de oorzaken van de Tweede Wereldoorlog wordt aangewezen. Er is over het algemeen meer aandacht voor de tweede helft van deze periode dan voor de eerste. De historicus J.C.H. Blom noemt in een inleidend hoofdstuk over Nederland in de jaren dertig in zijn boek *De muiterij op de Zeven Provinciën* de Nederlandse samenleving 'burgerlijk-verzuild'. Het is voor ons verhaal belangrijk stil te staan bij het beeld dat hiermee geschetst wordt. Bovendien kunnen aan de hand van deze typering twee soorten verschijnselen worden verklaard: aan de ene kant de bloei van extreem-linkse en -rechtse groeperingen, aan de andere kant de relatieve rust en kalmte waarin de jaren twintig en vooral de crisis-jaren verliepen. Beide verschijnselen komen we in de loop van dit deel tegen.

Het proces van verzuiling was al in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen en was sterk verbonden met de emancipatiebewegingen van katholieken, (orthodox)protestanten en arbeiders. Deze emancipatie was een reactie van deze groepen op de liberale staat, de modernisering als gevolg van de industriële revolutie en op elkaar. In het Interbellum verscherpten zich de scheidslijnen tussen de verschillende groepen geestverwanten. Het dagelijkse leven en de politiek speelden zich af binnen de eigen, daarvoor opgerichte, organisaties. Daarnaast ontstond er, haast noodgedwongen, een vierde zuil, die de neutrale, algemene, liberale en andere zogenaamd niet-verzuilde groepen en personen verenigde. Ook de armenzorg was in deze vier zuilen opgedeeld. Binnen deze constellatie was een grote rol weggelegd voor de elites. Zij vertegenwoordigden de belangen van de zuil op nationaal en politiek niveau en hadden het vertrouwen van de massa. Dit feit is echter niet te verklaren zonder een uitleg van het burgerlijke element in de Nederlandse samenleving.

Ook de burgerlijke kenmerken hebben hun oorsprong in de negentiende eeuw. Als eerste kenmerk noemt Blom de kapitalistische produktiewijze. Hiermee verbonden is de diepgewortelde opvatting dat de staat zich zoveel mogelijk moet onthouden van ingrijpen in het economische en sociale leven. Door het proces van industrialisatie was er bovendien sprake van een klassenstructuur hoog-midden-laag, oftewel bezittende klasse-middengroepen-arbeidende klasse. Blom noemt deze driedeling voor Nederland in die tijd een realiteit; een gegeven waarvan de tegenstellingen afgezwakt werden door de verzuiling. Volgende kenmerken zijn: de parlementaire democratie, de nadruk op gezag en orde en een (verdraagzaam) nationalisme gesymboliseerd in Oranje. Als zesde kenmerk kan het geheel van normen en waarden genoemd worden. Hierin passen het sterke standsgevoel en de belangrijke plaats die het gezin in de samenleving werd toegedacht.¹¹¹

Door de grote ellende die de crisis met zich meebracht, vergeet men dat velen er in de jaren twintig economisch slechter voor stonden dan voor de Eerste Wereldoorlog. Na de aanvankelijke economische opleving vlak na de oorlog, leidde de internationale economische situatie in de jaren 1920-1923 tot een economische teruggang. Pas na 1925

was er sprake van een loonstijging maar, ondanks de lage prijzen, was er in de jaren twintig voor de onderste lagen van de samenleving geen economische verbetering. Dit kan onderbouwd worden met de bedragen die uitgegeven werden voor armenzorg in Nederland: in 1913 in totaal fl. 29.608.000, in 1922 fl. 73.072.000 en in 1928 fl. 90.066.000.¹¹²

Deze enorme stijging kan niet alleen verklaard worden uit een toename van de bevolking en evenmin uit een versoepeling van de hulpverlening; daarvan was geen sprake: er werd door de rijksoverheid bezuinigd. In 1919 was het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNS) opgeheven, deels omdat er in dat jaar sprake was van een economische opleving, deels vanwege het beëindigen van de oorlog waarmee de bijzondere omstandigheid op grond waarvan steun verleend werd verviel. Zoals we al in het eerste deel constateerden, betekende dit niet dat de opvatting was verdwenen dat men onder bepaalde omstandigheden recht had op ondersteuning. In geval van werkloosheid bestond er inmiddels een aantal mogelijkheden. Wie lid was van een vakbond en zich bij de werklozenkas van de desbetreffende bond had verzekerd, had recht op een bepaalde periode van steun uit die kas. Na die periode was men 'uitgetrokken' en moest men elders steun zien te krijgen. In de Eerste Wereldoorlog was een van de mogelijkheden het KNS, waarvan de overheid een belangrijk deel van de kosten voor haar rekening nam. Om de werklozenkassen bij de toegenomen vraag om steun bij te staan, stortten rijk en gemeenten ieder de helft van het benodigde geld in de kassen. Deze regeling bleef na de oorlog vanwege de slechte economische situatie gehandhaafd. Voor bepaalde groepen werklozen kwam er na de oorlog een nieuwe steunregeling voor het moment dat ze uitgetrokken waren. Aanvankelijk leverden rijk en gemeenten daarin een gelijke financiële bijdrage, en er werden in de gemeenten commissies ingesteld die de steunvraag behandelden. Met de bezuinigingen van het rijk in de loop van de jaren twintig, draaiden de gemeenten voor een groot deel op voor de kosten van deze regeling. Dit was volgens Van der Valk de reden waarom het gehanteerde onderscheid tussen georganiseerde en niet-georganiseerde arbeiders en tussen werklozenzorg en armenzorg, niet wettelijk werd vastgelegd. Daardoor zou de rijksoverheid te veel verantwoordelijkheid op zich nemen. De regelingen die wel wettelijk waren vastgesteld, (Ongevallenwet 1901, Ouderdomswet 1919 en Ziektewet 1929), hadden evenmin als de steunregeling tot gevolg dat er minder mensen op de armenzorg waren aangewezen. Daarvoor waren de regels en eisen te streng en de uitkeringen te laag. Het beroep op de armenzorg werd, als gevolg van de slechte economische omstandigheden, alleen maar groter. Er kwam een steeds groter onderscheid tussen wat men toen noemde valide en niet-valide armenzorg. Tot de laatste categorie behoorde iedereen die niet langer of helemaal niet onder een bepaalde verzekering viel. De mentaliteit was echter wel veranderd: in bepaalde gevallen had men recht op steun.¹¹³

Zo wordt in de moderne literatuur de verschuiving in de totale uitgaven voor de bedeling van het particulier initiatief naar de openbare armenzorg (de burgerlijke ofwel gemeentelijke armenzorg) voor een deel verklaard uit deze mentaliteitsverandering. Er wordt in de literatuur op gewezen dat het particulier initiatief niet langer in staat was de vermeerdering van de hulp te bekostigen. Men spreekt na de Tweede Wereldoorlog zelfs van de ondergang van het particulier initiatief waar het gaat om materiële hulpverlening; die teloorgang zou dan in de Eerste Wereldoorlog zijn ingezet. Voor Amsterdam betekende dit een stijging van het aandeel van de gemeente in de totale kosten van de

armenzorg van 73.5% in 1921 tot 80.3% in 1930 en zelfs tot 90.3% in 1938 en een daling van het aandeel van het particulier initiatief (kerkelijk en neutraal) van 18.3% in 1923 naar 8.6% in 1938.¹¹⁴

Het feit dat de gemeente Amsterdam ook na de Eerste Wereldoorlog bereid was voor een substantieel deel bij te dragen in de kosten van HvO kan daarvan eveneens een bewijs worden genoemd. De overheid ging zich steeds meer met de armenzorg bemoeien; zij heeft uiteindelijk de materiële zorg grotendeels overgenomen en het particulier initiatief heeft zich gaandeweg meer gericht op de immateriële hulpverlening. Waar het volgens Van der Valk in haar boek *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid* om gaat is "een complex samenspel van particulier initiatief, overheid en hulpvragenden"¹¹⁵ Deze ontwikkeling had natuurlijk gevolgen voor de verhouding tussen het particulier initiatief en de overheid (rijks- en gemeenteoverheid). Er moesten opnieuw grenzen worden getrokken: waar lagen taak en verantwoordelijkheid van beide. De professionalisering van de hulpverlening, die in de vorige periode al was begonnen, werd onder invloed van deze ontwikkeling nog verder vergroot. Aan de ene kant moest het particulier initiatief zich profileren tegenover de concurrentie van de overheid, anderzijds werden er door de overheid aan de gesubsidieerde instellingen strengere eisen gesteld en was het minder makkelijk om ongecontroleerd te werk te gaan. De instellingen werden bovendien door de pers en de publieke opinie goed in de gaten gehouden. Wanneer er misstanden waren, werden die aan de orde gesteld. De nieuwe hoofddirecteur van de vereniging HvO kreeg met deze nieuwe ontwikkelingen te maken en zij zullen dan ook in dit deel aan de orde komen. Daarnaast is er aandacht voor de continuïteit en de veranderingen in de geschiedenis van de vereniging na de komst van een nieuwe hoofddirecteur.

§ 1 Zorg en hoop

Het bestuur had na de dood van Jonker een sollicitatieprocedure in gang gezet om een vervanger voor de hoofddirecteur te vinden. Uit een drietal kandidaten werd G.H. Honing gekozen. Deze oud-officier en oud-leraar wiskunde was directeur van een rijksopvoedingsgesticht in Leeuwarden. In januari 1923 kon hij officieel aan zijn nieuwe taak beginnen. Het bestuur gaf aan de nieuwe hoofddirecteur de opdracht het werk van Jonker in stand te houden.¹¹⁶ Dit betekende in de eerste plaats dat de financiën op orde moesten worden gebracht. Het bestuur had al de beslissing genomen om het hoofdkantoor te verplaatsen naar het OBG en de opleidingsschool te sluiten. Na de ervaringen met Jonker probeerde het bestuur zijn positie te versterken. Dit gebeurde onder andere door het aantrekken van meer bestuursleden, die bovendien gespecialiseerd waren op de gebieden waarop de vereniging zich bewoog. Zoals Mr. G.T.J. de Jongh, die na de invoering van de Wet op de Kinderrechter van 1921, een van de eerste Nederlandse Kinderrechters was, en andere juristen met specialisaties op het gebied van kinderbescherming en gevangeniswezen en artsen. Met de komst van Honing werd de verhouding tussen bestuur en hoofddirecteur opnieuw vastgelegd en weer was dit geen garantie voor een vlekkeloze samenwerking. Ook Honing kan getypeerd worden als een eigengereide persoonlijkheid.

Er vond een reorganisatie plaats. Honing bekeek wat er moest gebeuren met de minder goed functionerende afdelingen van de vereniging: de huizen in Appelscha en Boven Smilde, Jeanette-Oord en het Folmina-paviljoen in Houten, en het huis in Nunspeet. Boven Smilde en Jeanette-Oord werden verkocht. In 1929 werd Appelscha opgeheven. In 1928 werd het Volkslogement 'De Hoop' afgestoten. Een nieuwe directeur betekende natuurlijk ook nieuwe gebruiken en werkwijzen. Hij maakte het bestuur er op attent dat het voor de administratie veel eenvoudiger was wanneer er meer met de Giro werd gewerkt. Hij introduceerde formulieren voor de opname van jongens in het Observatiehuis omdat dit werk bespaarde.

De eerste jaren van het bewind van Honing betekenden een bestendiging en een verdere professionalisering van het werk van de vereniging. Zo werd een gediplomeerd lerares kinderverzorging en -opvoeding in de arm genomen om de zusters les in kinderverzorging en pedagogie te geven.¹¹⁷ De ophaaldienst van het Manneninternaat werd in 1926 uitgerust met een auto. In 1924 hadden de mannen al geklaagd over de papierkar. Het gebruik van een auto werd toen al door het bestuur overwogen, maar het bezwaar was toen dat het publiek in een auto een zekere weelde zou kunnen zien, die voor een liefdadige vereniging ongewenst werd geacht.¹¹⁸ Ondertussen had Honing ook nog de tijd een boek te schrijven over het werk van de vereniging. *De vreedzame strijd* kwam in 1926 uit.

Een taak die Honing van zijn voorganger had overgenomen, was het schrijven van stukjes voor en het samenstellen van het huisorgaan "*Hulp voor Onbehuisden*". In 1923 schreef hij een stuk, getiteld 'Zorg en hoop' waarin hij duidelijk maakte hoe in zijn ogen de verhouding tussen overheid en particulier initiatief lag:

"De zorg voor misdeelden is voor elke samenleving als het ware een peilglas, waarop men kan aflezen de hoogte die de beschaving in die gemeenschap bereikte. Naarmate er meer zorg aan ongelukkigen wordt besteed, is het

beschavingspeil hooger. Het is een eenvoudige waarheid, die geen bewijs behoeft. Toch is het niet ondienstig haar in herinnering te brengen in dezen tijd van economische malaise. Het maatschappelijk werk in Nederland staat op een hoog peil. (...) In dezen tijd van geringe verdiensten en hooge belasting is er gevaar dat dergelijke eenvoudige waarheden onwillekeurig wat op den achtergrond geraken. Staat en gemeente streven naar bezuiniging, besnoeien licht ook subsidie aan philanthropische instellingen; de particulieren bezuinigen eveneens en verminderen hunne giften; het gevolg zou kunnen zijn dat het maatschappelijk werk groote schade leed tot nadeel van degenen die zijne hulp behoeven zoowel als van de geheele gemeenschap. (...) Want Staatshulp en Gemeentehulp zullen wel nimmer ontbeerd kunnen worden; toch zou ons ideaal zijn dat de particulieren het overgrootste deel der lasten op dat terrein zouden willen dragen."¹¹⁹

Honing was dus een voorstander van het particulier initiatief, maar was dat meer vanuit een humanistisch standpunt. Zijn medeleven kwam niet voort uit een sterke christelijke naastenliefde, zoals dat bij de Jonkers het geval was geweest. Gedurende het gehele Interbellum stonden in het huisorgaan stukken van Honing, waarin zijn opvatting over de rol van de overheid en het particulier initiatief te lezen was. In zijn ogen waren de Kinderwetten de voorbeelden waaruit bleek hoe de staat op een goede manier het particulier initiatief, door middel van het vaststellen van subsidies, kon prikkelen tot het opzetten van nieuwe vormen van hulpverlening. Hij waarschuwde in dit verband wel voor een te grote afhankelijkheid van het particulier initiatief van overheidssubsidies. Hij protesteerde ook fel wanneer er sprake was van subsidieverlaging, want wanneer er met behulp van subsidies een bepaalde voorziening was opgezet, kon die niet zomaar worden bedreigd door een tekort aan inkomsten.

De nieuwe mogelijkheden van de Armenwet en de verschillende andere wettelijke regelingen waren onder meer aanleiding tot een steeds gedifferentieerdere armenzorg. Niet iedereen was daarover tevreden. Een journalist van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* sprak in 1926 van een overvoerde markt: "Het aantal philanthropische verenigingen, elk met een apart gebiedje, een afzonderlijk systeempje, een bijzondere methode, is legio geworden."¹²⁰ Hij sprak bovendien van de "onzakelijke geest van het weldoen", waardoor de armenzorginstellingen niet commercieel genoeg te werk gingen. Honing antwoordde hierop dat men in Amsterdam met organisaties als de FIKA (Federatie van Instellingen voor Kinderbescherming te Amsterdam) en de UVOM (Unie van Verenigingen voor Ongehuwde Moeders) goed op weg was om tot samenwerking tussen de verschillende instellingen te komen. Hij erkende dat er veel aan de organisatie van verschillende instellingen mankeerde, waardoor er enerzijds dubbel werk gedaan werd, anderzijds bepaalde zaken bleven liggen. Hij vond dat de overheid hierin een belangrijke taak had:

"Zoolang het particulier initiatief krachtig genoeg is, wordt daaraan zoo noodig met overheidssteun, het werk onder overheidstoezicht gelaten; blijft het in gebreke, dan treedt de overheid zelve op. Meestal moet bij uitbreiding van den arbeid, soms reeds vrij spoedig, overheidssteun worden ingeroepen, soms reeds van den aanvang af. De overheid heeft dan te beoordelen of het werk van dien

aard is, dat steun gemotiveerd en te verantwoorden is en heeft het dan in de hand onnoodige en overboodige philanthropie te keeren. Anderzijds is op dergelijke wijze als het ware gewaarborgd, dat in werkelijke nooden voorzien wordt. (...) Natuurlijk is daarvoor noodig, dat de overheid diep doordrongen is van haar plicht tot het verrichten van hetgeen haar door de wet tot lenigen van bepaalde nooden is opgelegd; blijkt dat zij daarvan niet voldoende is doordrongen dan kan Kamer (of Raad) daarop wijzen. Geschiedt ook dat niet, dan kan het particulier initiatief zijn gebrek en den nood inziende, weer trachten in hetgeen van overheidswege niet wordt verricht te voorzien, of althans bij voortdoring de overheid aan deze plicht herinneren, zooals omgekeerd de overheid het particulier initiatief kan trachten te prikkelen."¹²¹

Een goede samenwerking tussen overheid en particulier initiatief was een waarborg voor een goed functionerende armenzorg. In deel I is al naar voren gekomen dat de gemeente Amsterdam en de vereniging HvO van elkaar afhankelijk waren. In 1924 had Honing een gesprek met de hoofdamtenaar van de gemeente-secretarie S.J. van Lier, over de mogelijkheid van een hogere subsidie en een voorschot. Het bedrag aan subsidie dat de vereniging kreeg van de gemeente was steeds eerder in het jaar opgebruikt, zodat men aan het eind een tekort had. Een aanmerkelijke verhoging van de giften werd door het bestuur niet verwacht. Van de rijksoverheid kon men volgens het bestuur niet meer vragen omdat het "slechts voor een klein deel van het werk is geïnteresseerd."¹²² Van Lier gaf Honing te kennen dat als gevolg van de aanvraag voor meer subsidie en een voorschot, door de gemeente wel bepaalde wensen zouden worden geuit.

In de jaren twintig speelde in de gemeenteraad de vraag wat er moest gebeuren met dakloze gezinnen. In een raadsvergadering in 1925 werd door het raadslid Doornbusch HvO ongeschikt genoemd voor de opvang van deze gezinnen. Het was in zijn ogen ontoelaatbaar, dat de gemeente die opvang aan het particulier initiatief overliet. De gemeente zou zelf een inrichting moeten bouwen. B en W meenden dat de gemeente grote behoefte had aan nachtasiel voor zwervers en aan die behoefte voldeed HvO. Het gemeentebestuur zou kunnen volstaan met het ondersteunen van dit particulier initiatief. De gemeente was al druk doende met het vinden van een nieuw gebouw voor HvO. Wanneer het tot een uitbreiding van het Wilhelminagasthuis zou komen (het OBG lag op het terrein van het Wilhelminagasthuis en er waren al een aantal jaren plannen tot uitbreiding van dit ziekenhuis), moest de vereniging verhuizen. Volgens Doornbusch waren de gezinnen die door de woningnood, de werkeloosheid en andere omstandigheden gedwongen werden van de voorzieningen van 'Jonker' gebruik te maken, geen zwervers. "Dat zijn, wat men noemt gewone arbeiders, die alleen het noodlot heeft getroffen, dat zij geen werk hebben en geen steun ontvangen."¹²³ Het principiële standpunt van het gemeentebestuur, dat aan het werk van het particulier initiatief grote waarde moest worden gehecht, blijkt ook uit een bespreking in de raad van een reorganisatie van Maatschappelijke Steun, de voormalige Dienst Armwezen:

"Het gemengde stelsel - samenwerking van het ambtelijk element met particuliere organisaties en personen - [verdient] de voorkeur boven behartiging der gemeentelijke armenzorg uitsluitend door ambtenaren; zulks niet in de eerste plaats om de hoge kosten, (...) doch vooral ook om het

vertrouwen der burgerij te behouden en omdat de adviezen van de ter zake deskundigen en warm voelende burgers op dit gebied van groote waarde moeten worden geacht."¹²⁴

Zowel HvO als de gemeente waren zich bewust van hun taak binnen het geheel van de armenzorg. Het gemeentebestuur was bereid financieel bij te springen om te voorkomen dat een vereniging in gevaar kwam die beschikte over een apparaat, waarmee een belangrijke gemeentetaak werd verricht.

§ 2 Onzedelikheden

Er kwamen in de eerste jaren onder Honing geen nieuwe afdelingen bij. In 1926 werd er van verschillende kanten aangedrongen op een uitbreiding van het werk van HvO. Zowel door Honing als door het bestuurslid De Jongh en vanuit de FIKa en Pro Juventute werd aangespoord tot het oprichten van een Observatiehuis voor meisjes. Er bestond in Nederland een protestants Observatiehuis voor meisjes en een rooms-katholiek huis was in oprichting. HvO was een gemengde vereniging en een Observatiehuis moest bij voorkeur niet sektarisch zijn, aldus Honing in een brief aan het bestuur. Volgens hem moest de vereniging niet alleen door reorganisatie, maar ook door aanpassing aan nieuwe omstandigheden het werk in stand houden. Een Observatiehuis voor meisjes zou beantwoorden aan de verwachtingen die de buitenwacht van de vereniging had. Het was in het verenigingsbelang dit werk ter hand te nemen. Het Folmina-paviljoen in Houten en het tehuis in Nunspeet konden tot een Observatiehuis voor meisjes gemaakt worden.¹²⁵ Deze opvatting past in het beeld van de Kinderbescherming in Nederland uit die tijd, waarbij de gestichtsofvoeding steeds meer een taak van het particulier initiatief werd.¹²⁶ Het particulier initiatief hechtte door de verzuiling meer aan eigen voorzieningen voor de eigen bevolkingsgroep. Honing gebruikte deze gang van zaken als een argument vòòr een gemengde instelling. Bovendien werd opvoeding in principe geen taak voor de overheid geacht, zodat de overheid (ook uit bezuinigingsoverwegingen) deze taak graag aan het particulier initiatief overliet. Door de ervaringen met Jonker en de financiën was het bestuur huiverig voor het plan voor nog een observatiehuis. Dat het er uiteindelijk niet van kwam, heeft echter te maken met een kwestie die een half jaar lang de gemoederen heeft beziggehouden: weer waren er problemen met het Observatiehuis.

In een artikel in de bundel *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* geeft P. de Rooy een aantal redenen waarom er binnen de gestichtsofvoeding altijd zoveel nadruk werd gelegd op aangepast gedrag. Naast de ideologische rechtvaardiging van het opleggen van discipline als enige maatregel waarmee de kinderen tot eerzame burgers gemaakt konden worden, waren er andere specifieke ontwikkelingen binnen de gestichtsofvoeding in de eerste decennia van onze eeuw. Er bestond een taakverdeling in de opvang van verschillende groepen kinderen, qua leeftijd en qua problematiek. Dit kwam neer op een intensievere en meer specifieke vorm van hulpverlening (specialisering) die een grotere bureaucratie met zich meebracht. Er werden dus hogere eisen aan de opleiding en het werk van het personeel gesteld, maar tegelijkertijd had men in de praktijk nog met personeel te maken dat voor 80% geen gerichte opleiding had gehad. Om de zaken dan niet uit de hand te laten lopen, was discipline een vereiste en vaak de enige mogelijkheid.¹²⁷

Ook bij HvO bestond een verdeling van de verschillende groepen kinderen. Zo waren leeftijd, de achtergronden en de problematiek van de jongens aanleiding geweest het stichten van zowel een Jongenshuis als een Observatiehuis. Uit de personeelsgegevens blijkt, dat het personeel van deze afdelingen niet beter geschoold was dan in die tijd gebruikelijk was. Het interessant is om stil te staan bij de kwestie met het Observatiehuis. Hoe flexibel was men bij HvO daar waar het ging om zaken die niet werden toegestaan, maar in de praktijk moeilijk te voorkomen waren?

'Onzedelikheden' op de afdelingen waren al vaker voorgekomen. Ze waren niet te voorkomen en men maakte er ook niet zo'n punt van. Wanneer het onzedelijke

handelingen van een personeelslid ten opzichte van een verpleegde betrof, werd de beambte ontslagen. Eind 1926 werd bekend dat een beambte van het Observatiehuis onzedelijke handelingen had gepleegd met een aantal jongens aldaar. Om een aantal achteraf begrijpelijke redenen werd deze zaak enorm opgeblazen, met als gevolg dat het Observatiehuis weer gesloten werd. Honing was van deze zaak door de politie op de hoogte gebracht en had direct overleg gepleegd met de directeur van het Observatiehuis. Beide waren tot de conclusie gekomen, dat herhaling niet te voorkomen was.¹²⁸ Het bestuur meende dat er wel een aantal dingen moest veranderen; de jongens konden met eventuele klachten alleen terecht bij het personeel en de desbetreffende ambtenaar (zowel de term beambte als ambtenaar werd in deze jaren gebruikt) werd door de jongens niet vertrouwd. Bovendien was de directeur een 'stroef mens' en sprak hij in de ogen van het bestuur te weinig met de jongens. Het bestuur zou dan ook oudere zusters in het Observatiehuis willen aanstellen.¹²⁹

Op basis van het ingestelde politie-onderzoek waren er verdenkingen gerezen tegen andere personeelsleden en leek de zaak meer te zijn dan een incident. In een vergadering van de Commissie van Toezicht voor het Observatiehuis met het bestuur van HvO en de directeur en adjunct-directeur van het Observatiehuis waren ook aanwezig Mr. T.M.G. Treusart Ridder van Rappard (officier van Justitie) en de substituut-officier van Justitie belast met kinderkzaken, Mr. J.A. van Thiel. In deze vergadering werd besloten voorlopig geen nieuwe verpleegden op te nemen en de aanwezige verpleegden zo snel mogelijk elders te plaatsen.¹³⁰ Hiervoor had de vereniging de medewerking van het departement van Justitie nodig. De minister van Justitie, J. Donner, werd in een brief op de hoogte gesteld. Deze was zeer ontsteld over de gebeurtenissen. Hij was het eens met de getroffen maatregelen, maar het feit dat de handelingen zolang en in zo'n omvang hadden plaatsgevonden, deed hem ernstig twijfelen aan de geschiktheid van de leiding en de organisatie. Bovendien was hij verbolgen over het feit dat hij nu pas op de hoogte werd gesteld.¹³¹

Het bestuur vond dat men door Honing te laat op de hoogte was gesteld. Volgens Honing had hij juist gehandeld, ten eerste omdat de politie hem om geheimhouding had verzocht en ten tweede omdat hij had gehandeld zoals hij altijd deed: "hij handelt alle zaken die tot zijn competentie behoren geheel af en deelt na afloop de zaak mede aan het bestuur ter bestuursvergadering."¹³² Ook de verhouding tussen bestuur en de Commissie van Toezicht (CvT) van het Observatiehuis kwam door deze kwestie ter sprake. In een brief gaf de CvT aan het bestuur te kennen haar werk niet te kunnen doen, omdat er een geheimzinnige sfeer heerste. Het bestuur had informatie over deze zaak gekregen van de inspecteur van het Rijks- Tucht en Opvoedingswezen onder strikte geheimhouding. De CvT meende dat onthouding van informatie door het bestuur aan de CvT in geen geval toelaatbaar was, maar al helemaal niet in een ingewikkelde kwestie als deze. Zij kon zo niet haar oordeel vormen en werd dus belemmerd in haar adviserende taak.¹³³

De CvT vroeg zich af of de minister het laatste woord had ten aanzien van het Observatiehuis. In een brief van de CvT aan het bestuur van 1 februari 1927 blijkt duidelijk dat zij er anders over dacht. De minister had vergaande maatregelen voor het Observatiehuis voorgeschreven (ontruiming van verpleegden en personeel) zonder met de CvT te overleggen. Volgens de CvT werd:

"(...) bij dit ingrijpen voorbijgezien dat de inrichting geen Rijksinstelling is, die

gedurende vele jaren (...) aan de Regeering en hare organen belangrijke diensten bewees ten kosten van tonnen goude zoodat wel in het oog gehouden moet worden dat er hier geen twee partijen zijn die tegenover elkander staan, maar dat hier sprake is van steun aan de Overheid door particulieren, die daarvoor hun zorgen, moeite, tijd en geld beschikbaar stellen, maar dan toch ook minstens mogen verwachten, dat niet over hun instelling zonder hen zal worden beslist.¹³⁴

Ze was het met de maatregelen niet eens en maande het bestuur tot actie. Een week na de brief van minister Donner waren de bestuursleden Mendes da Costa en Van Ouwenaller bij de minister op bezoek. Zij konden hem ervan overtuigen dat het onnodig was het hele Observatiehuis (verpleegden en personeel) leeg te halen, vanwege het gebrek aan resultaat van het ingestelde onderzoek en door het belang van de vereniging en Justitie. Daarnaast maakten ze hem duidelijk dat de vereniging geen blaam kon treffen en dat de brief van de minister te hard was geweest.¹³⁵ Deze bespreking had tot gevolg dat de maatregelen van de minister wat werden afgezwakt. Uiteindelijk liep de zaak met een sisser af. In mei 1927 werd het Observatiehuis heropend. Er werden strengere eisen aan het personeel gesteld en er kwam een nieuwe directeur, wiens benoeming door het ministerie moest worden goedgekeurd.¹³⁶ In 1929 kwam in de bestuursvergadering ter sprake dat er in het Jongenshuis onder de verpleegden onderling onzedelijke handelingen waren voorgevallen. Deze jongens zouden worden weggestuurd. De voorzitter meende dat:

"(...) het toch altijd een moeilijke zaak is dergelijke jongens maar weg te zenden, al is dat de gemakkelijkste weg voor de inrichting: wij doen niets anders dan de moeilijkheden verplaatsen, en als het ware dergelijke jongens op de Maatschappij los laten."¹³⁷

Volgens Honing was het in de rijksgestichten gebruikelijk de moeilijkheden in de inrichting zelf op te lossen, net als in een gezin. Het Jongenshuis was echter volgens hem niet geschikt om er hetzelfde te proberen.¹³⁸ Wat uit deze kwesties naar voren komt, is dat men in de praktijk van alle dag flexibeler was dan men op grond van de literatuur mag verwachten. Er werd niet alleen gekeken naar het belang van de vereniging, maar zeker ook naar de belangen van de jongens. De verhouding van het bestuur met de CvT voor het Observatiehuis bleek opnieuw moeilijk en zou dat later ook blijken te zijn. De verhouding van HvO met het ministerie van Justitie was ten opzichte van het Observatiehuis een zaak van gedeelde verantwoordelijkheden, waarbij het bestuur van de vereniging wel te kennen gaf dat het de eindverantwoordelijkheid had.

§ 3 De installatie van de Commissies van Toezicht

Eind 1927 overleden de twee bestuursleden van het eerste uur, Janssen en Blankenberg. Dit betekende het startsein voor een reorganisatie van het bestuur. In 1928 waren het bestuur en Honing daar het hele jaar mee bezig. De reorganisatie kwam neer op de praktische uitvoering van een al ouder plan en was de verwezenlijking van hetgeen al langer bij het Observatiehuis gebruikelijk was: het instellen van subcommissies. Elke afdeling kreeg een Commissie van Toezicht waarvan een bestuurslid voorzitter was. Hiervoor was ook een uitbreiding van het bestuur noodzakelijk. In elke Commissie namen zowel bestuursleden als niet-bestuursleden plaats. De Commissies hadden tot taak door regelmatige bezoeken aan de afdelingen het toezicht over de betreffende afdeling uit te oefenen. Zij moesten van hun bevindingen verslag doen in de bestuursvergaderingen en konden het bestuur adviseren over te nemen beslissingen.¹³⁹ De bedoeling was dat de hoofddirecteur alle vergaderingen van de Commissies zou bijwonen. De Commissies konden zelf bepalen of de directeur van de afdeling bij de vergaderingen aanwezig zou zijn.¹⁴⁰

Het bestuur realiseerde zich, dat de instelling van Commissies voor elke afdeling consequenties zou kunnen hebben voor zijn positie. Zo besprak het bestuur de mogelijkheid dat de Commissies hun respectieve afdelingen "op een hoger plan" zouden willen brengen. Dit zou extra kosten met zich meebrengen. Daarom was het van essentieel belang dat alle plannen centraal (in de bestuursvergadering) besproken zouden worden. De Financiële Commissie zou een belangrijke taak hebben in de controle op de uitgaven.¹⁴¹ In november 1928 werden de Commissies officieel geïnstalleerd.

De organisatie van de vereniging was nu als volgt geregeld. De vereniging had een ledenvergadering die elk jaar bijeenkwam en voornamelijk bestond uit bestuursleden. Deze vergadering had een controlerende functie, vooral ten aanzien van de financiën. In deze vergadering werden tevens de bestuursleden gekozen. Vervolgens was er het bestuur dat maandelijks bijeenkwam en dat de facto de verantwoordelijkheid droeg en de controlerende taak uitoefende. Het bestuur kon ook zelf met initiatieven komen en de hoofddirecteur instructies geven. Verder onderhield het bestuur contacten met overheden en overheidsinstanties, met koepelorganisaties en de andere instellingen.

De hoofddirecteur had de uitvoerende taak, dat wil zeggen dat hij de leiding had over de administratie, de financiën en de directeuren van de verschillende afdelingen. Hij was tevens degene met de belangrijkste representatieve functie. Hij bepaalde voor een groot deel het gezicht van de vereniging naar buiten toe. De vereniging was lid van verschillende koepelorganisaties (FIKA, de Vereniging voor Reclasseeringsinstellingen, NVAW, Pro Juventute) en Honing vertegenwoordigde de vereniging bij deze organisaties en hij leverde een belangrijke bijdrage aan het maandelijks orgaan van de vereniging. De Commissies van Toezicht hadden tot taak de verschillende afdelingen te controleren samen met de hoofddirecteur. De directeuren en adjunct-directeuren hadden de leiding over de verschillende afdelingen en waren verantwoording verschuldigd aan de hoofddirecteur en de Commissies van Toezicht. In mei 1929 werd vastgesteld dat de benoeming van directieleden een taak van het bestuur was.¹⁴²

Hoe de nieuwe organisatiestructuur in de praktijk vlak na de reorganisatie functioneerde wordt duidelijk uit het volgende voorbeeld. In mei 1929 waren er onzedelijke handelingen geconstateerd tussen een aantal jongens van het Jongenshuis. De directeur

van het Jongenshuis bracht de hoofddirecteur van deze zaak op de hoogte. Deze kwam met hem overeen dat de directeur de zaak zou voorleggen aan de Commissie van Toezicht van het Jongenshuis. Wanneer deze geen onderzoek zou instellen zou Honing dat doen. De voorzitter van de CvT stelde een onderzoek in en deed daarvan verslag in de bestuursvergadering van juni 1929. Hij vermeldde daarbij dat een van de jongens ten onrechte door een ambtenaar was beschuldigd. Deze jongen was eerst door de desbetreffende ambtenaar gestraft en later ook nog eens door de directeur. In de vergadering van de CvT was deze zaak met de directeur en de ambtenaar besproken en er werd hen erop gewezen "dat lichamelijke kastijding niet mag voorkomen en dat het niet het beste middel is onzedelijke fouten te verbeteren."¹⁴³

De financiële situatie van HvO was in de jaren twintig niet rooskleurig geweest. In mei 1929 werd het bestuur via de Commissie van Toezicht van het Jongenshuis op de hoogte gebracht van het feit dat het personeel ongerust was over de pensioenregeling. Deze pensioenregeling was volgens het bestuur eerder te ruim: men onderkende dat er een ander probleem aan de onrust ten grondslag moest liggen. Indien er sprake zou zijn van te lage pensioenen, dan was dit een gevolg van de lage salarissen. Het bestuur was zich daarvan bewust, maar zag nog niet zo snel een oplossing. Een bijkomende reden voor de onzekerheid van het personeel was de vraag of, indien men de pensioengerechtigde leeftijd zou bereiken, HvO nog wel in staat zou zijn om de pensioenen te betalen. Het bestuur moest daarop antwoorden:

"Bij een vereniging als de onze, die leeft van de hand in de tand, zonder stamkapitaal, aangewezen op natuurlijk uiterst onregelmatig binnenkomende giften en gaven, aangevuld met subsidie, is men nimmer zeker van den financiëleen toestand. Al vertoonen de giften de laatste jaren sedert 1921-1922 een neiging tot een niet onbelangrijke stijging, tot meer dan 36%, niemand kan zeggen of dit zoo zal blijven, terwijl ook niemand weet hoe de Gemeente-subsidie ook maar een jaar te voren zal zijn omdat die jaarlijksch wordt vastgesteld."¹⁴⁴

Het financiële beleid van het bestuur was dus van vele onzekere inkomsten afhankelijk, terwijl de uitgaven elk jaar vaststonden en in ieder geval nooit minder werden. In de loop van 1930 werd nog eens duidelijk hoe het bestuur stond ten opzichte van de pensioenregeling. Volgens het bestuur was het niet mogelijk vaste normen te hanteren en moest elk geval apart bekeken worden zolang het personeel niet zelf aan het pensioen bijdroeg.¹⁴⁵

In essentie veranderde er aan de wijze van inkomstenwerving van de vereniging weinig. Toch werd ook hier de aanpak professioneler. De bijdragen van particulieren bestonden nog steeds uit giften, contributies, jaarlijkse bijdragen, schenkingen, erfenissen en legaten. Er was een propagandist in dienst die het publiek bewust moest maken van het nuttige werk van de vereniging en moest aansporen tot het geven van geldelijke steun. Dit werd ook nog steeds gedaan via het maandelijks orgaan van HvO. Hierin werden ook girobiljetten meegestuurd waarmee giften konden worden overgemaakt. Een andere manier om giften te krijgen was via de 'doosjes'. Deze waren op bepaalde punten in de stad geplaatst (alleen bij particulieren thuis) en het publiek kon daar geld in doen. In toenemende mate maakte men ook gebruik van collectanten om geld op te halen. Dit kon

zelfstandig gebeuren of in samenwerking met andere instellingen voor liefdadigheid. Een verdere bron van inkomsten was nog steeds de ophaaldienst. De verpleegkosten werden voor een deel betaald door de verpleegden zelf. Voor de kinderen betaalden de ouders een deel van hun verblijfkosten. De jeugdigen en volwassenen die een baan hadden, moesten $\frac{3}{4}$ van hun inkomsten aan HvO afstaan. Ze behielden dan $\frac{1}{8}$ als zakgeld en $\frac{1}{8}$ als spaargeld.¹⁴⁶

§ 4 De 'Pesthuys'-kwestie

In de loop van de jaren twintig had de gemeente te maken met een aantal problemen welke, door de oplossing die het gemeentebestuur ervoor bedacht, met elkaar verbonden waren. Al aan het begin van deze eeuw had de gemeente besloten tot de sloop van het 'Oude Pesthuys'. Nu in de jaren twintig de behoefte aan uitbreiding van de ziekenhuisverpleging groot werd, leek de sloop van het Pesthuys, ofwel het Oude Buitengasthuis, onvermijdelijk. De Amsterdamse publieke opinie had zich gekeerd tegen de in haar ogen rigoureuze sloop van alle monumenten in de jaren daarvoor.

Waarschijnlijk keerd men zich tegen de sloop van het OBG, hoewel de bouwkundige waarde door objectieve experts op nul werd geschat. Het gemeentebestuur wist echter van geen wijken, maar door de beroering was de sloop wel lang uitgesteld.

HvO had sinds 1905 van de gemeente het Oud Buitengasthuis voor een symbolische huurprijs van fl. 1,- per jaar in gebruik. Het bestuur van HvO had sindsdien geleefd met de wetenschap dat de gemeente ooit het gebouw terug zou kunnen vorderen. Al in 1909 had Jonker zich afgevraagd of er van de gemeente niet meer zekerheid omtrent het OBG zou kunnen worden verkregen. Het bestuur was toen van mening dat bij de gemeente geen slapende honden wakker gemaakt moesten worden. "Hoe minder daar over gesproken wordt, hoe minder men er aan zal denken ons te verwijderen."¹⁴⁷ In november 1928 ontving het bestuur een brief van de wethouder van Maatschappelijken Steun waarin duidelijk werd gemaakt dat een deel van het OBG binnen enkele maanden zou moeten worden gesloopt. De commissie Delprat, ingesteld om de mogelijkheden tot behoud van het OBG te bekijken (onder andere een plan om het geheel af te breken en elders weer op te bouwen), werd ook opgedragen te zorgen voor vervangende woonruimte voor HvO.

Met de aanvankelijke plannen om voor HvO een nieuw gebouw neer te zetten op de Marinewerf, of HvO onder te brengen in de Oranje-Nassaukazerne (beide plannen gingen niet door door gebrek aan medewerking van de zijde van het rijk), dacht de gemeente in 1930 twee vliegen in een klap te kunnen slaan. Onder druk gezet door de bezwaren tegen de huisversting van HvO en door problemen die zich in het Armenhuis (ook wel het Verzorgingstehuis of het Werkhuis) en het Burgerweeshuis van de gemeente hadden voorgedaan, plus de veranderde opvattingen over de opvang van kinderen en ouden van dagen, kwamen B en W in 1930 met het plan voor beide inrichtingen nieuwe gebouwen te laten neerzetten en HvO de oude gebouwen te laten gebruiken. Bovendien was er al jaren discussie over het verschil in behandeling van 'nette' en 'onaangepaste' hulpbehoevenden. Deze laatste groep, die het in het Armenhuis volgens de gemeente voor de eerste bedierf, zou in het oude Armenhuis moeten achterblijven. Het gebouw aan de Roeterstraat zou dan na een grondige verbouwing aan HvO kunnen worden afgestaan. In ruil voor de beschikking over het oude Armenhuis zou HvO de verpleging van de overgebleven onaangepasten overnemen. Gezien de bezwaren die al langer bestonden tegen het bij elkaar onderbrengen van volwassenen en kinderen zou er voor de kinderen een aparte oplossing worden gezocht. Voor alle kinderen van HvO, die van het OBG, het Jongenshuis en Folmina en de gasthuiskinderen van het Burgerweeshuis zou er een nieuw gebouw komen.¹⁴⁸ De gemeente zou er, naar men hoopte, financieel niet slechter op worden:

"Wij zijn ons wel bewust, dat de exploitatiekosten der Vereniging Hulp voor Onbehuisden, waarin de gemeente bij den tegenwoordigen stand van zaken ongeveer fl. 150.000,- per jaar bijdraagt, ongetwijfeld zullen stijgen, wanneer de Vereeniging naast de inrichting voor volwassenen ook een tehuis voor kinderen zal krijgen te beheeren en bovendien de bevolking nog met een 200-tal verpleegden uit het Stedelijk Armenhuis (Roetersstraat) zal toenemen. Wij koesteren evenwel de verwachting, dat het aan de Vereeniging zal gelukken, een deel der hoogere uitgaven door verhoogden steun van particuliere zijde te dekken."¹⁴⁹

De gemeenteraad en het bestuur van HvO gingen akkoord met deze plannen; van de uitvoering kwam echter niets terecht. Dat er nogal wat haken en ogen aan deze ambitieuze plannen zaten, bleek nog in datzelfde jaar. Met de uitbreiding van het Wilhelminagasthuis werd alvast begonnen en daarom moest een deel van de bevolking van het OBG verhuizen. Voor de tijdelijke opvang van de Mannenafdeling zou de Delibrouwerij op de Weesperzijde door de gemeente worden aangekocht en verbouwd. Het communistische raadslid L. Seegers vond het merkwaardig dat voor een tijdelijke oplossing zoveel geld werd uitgegeven: voor het geheel zou de gemeente fl. 243.000,- moeten uittrekken. Volgens hem was dit een teken dat het gemeentebestuur de plannen voor een betere verzorging van ouden van dagen (in naam de bewoners van het Armenhuis, er waren echter ook andere hulpbehoevenden ondergebracht) niet van plan was uit te voeren. Via Wethouder J. Douwes (ARP) gaven B en W de verzekering "dat het volstrekt niet hun bedoeling is, het door de Raad genomen besluit naast zich neer te leggen. Zij beschouwen het als een plicht, het uit te voeren en werken daaraan met den grootsten spoed."¹⁵⁰

In 1931 verhuisde de Mannenafdeling naar de Weesperzijde. Een gedeelte van het OBG werd afgebroken. Deze kwestie bracht voor HvO ook een verhoging van de kosten met zich mee. Zo was het volgens de voorzitter van de CvT van de Mannenafdeling noodzakelijk, dat er een klerk op deze afdeling bijkwam. De splitsing van de afdeling - het asiel was in het OBG gebleven - bracht voor de directeur van de afdeling veel meer werk met zich mee. Hij had geen tijd meer voor de administratie en dus was de komst van een klerk van groot belang.¹⁵¹

Het werk in het OBG ging gewoon door. In oktober 1932 werd er in de bestuursvergadering besproken welke problemen dit opleverde. Door de gedeeltelijke sloop moesten twee vleugels van het gebouw worden gesloten, omdat de zaak min of meer op instorten stond. Om het instorten van het dak te voorkomen, moesten schoorstenen worden afgebroken. Door de bouw van een nieuwe afdeling van het Wilhelmina Gasthuis werd de fundering van het OBG aangetast. Op een gegeven moment was de toestand door het heien zo kritiek geworden dat 120 kinderen moesten worden geëvacueerd. Dit alles maakte het vinden van vervangende ruimte acuut. In de bestuursvergadering kwam een verhuizing van de ongehuwde moeders en de kinderen naar de Roggeveenstraat ter sprake. De zaak was echter in handen van Publieke Werken, dat de situatie "bedenklijk maar niet gevaarlijk" achtte.¹⁵²

§ 5 De crisisjaren

De crisis, die met de enorme koersval op de beurs van New York in oktober 1929 in gang werd gezet, heeft voor Nederland grote gevolgen gehad. Door de gevoeligheid van de Nederlandse economie voor de internationale inkrimping van de markt en de aanpassingsstrategie van de Nederlandse regering, is de depressie hier hevig geweest en hij heeft lang geduurd. De grote aantallen werkelozen die Nederland in de jaren dertig kende, spreken boekdelen over de omvang ervan. In Amsterdam waren in 1928 11.265 werkelozen ingeschreven, in 1931 waren dat er 24.925 en in 1936 werd het dieptepunt bereikt met 58.072 werkelozen.¹⁵³ De bevolking van Amsterdam was niet evenredig toegenomen: deze bleef in de jaren dertig tussen de 750.000 en 800.000 schommelen, in 1923 was een aantal van 700.000 inwoners gehaald.¹⁵⁴ Opvallend is daarbij dat de gevolgen van de crisis tot in de middengroepen waren te vinden, maar dat er door de steunregelingen en andere voorzieningen niet gesproken kan worden van een toename van het aantal mensen dat in de onderste laag terechtkwam. In Amsterdam werd bijvoorbeeld in 1938 de daling van het aantal volle wezen verklaard door de verlenging van de gemiddelde levensduur door verbeterde hygiënische omstandigheden, medische voorlichting en sociale wetgeving.¹⁵⁵ Door de grotere uitgaven voor de werklozenzorg en de bezuinigingen van het rijk kwam het gemeentebestuur van Amsterdam echter in moeilijkheden.

Dat de jaren dertig de crisisjaren worden genoemd, heeft niet alleen te maken met de economische crisis. Er was namelijk tevens sprake van een crisis van de democratie en een in de tweede helft van de jaren dertig steeds heviger wordende internationale crisis. Ook in Nederland was er, onder meer als gevolg van de economische crisis en het onvermogen van de politiek om daar adequaat op te reageren, van twee kanten kritiek op de parlementaire democratie. Deze kritiek van extreem-links (Communistische Partij Holland) en extreem-rechts (onder andere van de in 1931 opgerichte Nationaal Socialistische Beweging, de NSB) was direct verbonden met kritiek op de burgerlijk-verzuilde samenleving. In ultra-rechtse kringen werd deze kritiek verwoord door een sterk nationalisme en de roep om een sterke man (autoritairisme). In extreem-linkse kringen ging het om de ondergang van het kapitalistische systeem.

Een werkelijk gevaar hebben deze groepen nooit gevormd, ook al was men daar in burgerlijke kringen wel bevreesd voor. De crisis van de democratie had in andere landen van Europa wèl gevolgen en zij had geleid tot de opkomst van Mussolini en Hitler, zodat er in Europa drie totalitaire staten waren, Italië, Duitsland en de Soviet-Unie onder Stalin. En vooral Hitler speelde een hoofdrol in het veroorzaken van de internationale spanning, die vanaf 1936 heel Europa in zijn greep kreeg. Een aantal malen ontsnapte de wereld aan een nieuwe oorlog, maar de vraag was hoe lang dit zou duren. De wijze waarop HvO met deze moeilijkheden te maken had en de manier waarop de vereniging zelf de gevolgen van de crisis ondervond, komen in de volgende paragrafen aan de orde.

Het bestuur van HvO trachtte op verschillende manieren de financiële positie van de vereniging te verbeteren. Ondanks het feit dat het aantal verpleegden niet wezenlijk afnam, 279.407 verpleegdagen in 1922 en 245.666 in 1929, hadden de bezuinigingsmaatregelen van Honing en het bestuur wel een aanzienlijke daling van de

kosten tot stand gebracht. In 1925 werd nog fl. 428.295,- uitgegeven, in 1928 was dit bedrag gedaald tot fl. 324.967,-¹⁵⁶ Het was echter nog niet genoeg. In november 1929 besloot men op aandringen van de gemeente tot het aanstellen van een bezuinigingsinspecteur: op de advertentie kwamen 300 reacties.¹⁵⁷ Aan alle afdelingen werd de opdracht tot bezuinigen gegeven. De Commissies van Toezicht deden hun best op het werk te bezuinigen, maar echt effect had dit niet. Daarnaast probeerde HvO door propaganda en het houden van collectes het bedrag aan particuliere giften omhoog te krijgen. Volgens de voorzitter van het bestuur in 1930 was jaarlijks fl. 200.000,- nodig.¹⁵⁸ Het bestuur probeerde door overleg met de wethouder van Maatschappelijken Steun meer subsidie van de gemeente te krijgen. Volgens de wethouder was dit niet eenvoudig, de gemeente had als gevolg van de crisis zelf bijna geen geld. Ook hij wees op het verkrijgen van extra hulp van particulieren. Het Observatiehuis bleef volgens de wethouder voor B en W een struikelblok. B en W zouden de exploitatie van het Observatiehuis niet van voldoende belang voor Amsterdam vinden om het voor gemeente-subsidie in aanmerking te doen komen.¹⁵⁹ De hoofddirecteur antwoordde op een vraag uit het bestuur dat HvO nauwelijks de gevolgen van de crisis ondervond: "(...) het aantal verpleegden neemt niet toe: het aantal giften en contributies niet af."¹⁶⁰ In de gemeenteraad werd in 1932 een voorstel van B en W besproken om het financiële tekort van de vereniging van fl. 69.000,- over 1931 en daarvoor, uit de gemeentekas te betalen, omdat dit nog een gevolg was van de verhuizing en splitsing van het OBG. Het SDAP-raadslid Z. Gulden had echter nogal wat bezwaren tegen de gang van zaken bij HvO:

"Wat het bestuur van de Vereeniging betreft, daarin zitten ongetwijfeld allemaal zeer respectabele mensen met goed klinkende namen, maar toch is het te betreuren, dat men daarin geen enkelen arbeider aantreft. Het is een college van dames en heeren, die hun vrijen tijd aan dit werk geven, hetgeen natuurlijk zeer te waardeeren is, maar die al heel weinig inzicht hebben in het zieleleven van een armen zwerver en dus ook niet inzien, wat er in de eerste plaats nodig is, om het leven van dergelijke mensen zoveel mogelijk te veraangemen. Wat de uitgaven van de vereeniging betreft, deze beloopt fl. 431.759,- waarvan alleen voor salarissen en administratiekosten een bedrag van fl. 184.000,- afgaat, hetgeen des te meer opvalt, wanneer men bedenkt, dat het hier een bestuur betreft, dat uit personen bestaat, wier vertegenwoordigers in het Gemeentebestuur telkens weer verkondigen, dat de Gemeente zoo lichtvaardig omspringt met de penningen der burgerij."¹⁶¹

Ook Seegers had bezwaar tegen ondersteuning door de gemeente; volgens de communisten moest het werk van HvO door de gemeente worden overgenomen. Bovendien had hij de indruk gekregen, dat door de verbouwing van het Wilhelminagasthuis het OBG op instorten stond. Moest de gemeente daarom niet zo snel mogelijk tot ontruiming van het hele OBG overgaan? Wethouder Douwes had niets dan lof voor het mooie werk dat het bestuur van HvO al die jaren had verricht, hij zou echter de opmerking van Gulden over een arbeidersvertegenwoordiging in het bestuur aan de vereniging overbrengen. Volgens hem lag het niet op de weg van de gemeente om daar bij het bestuur op aan te dringen. Het raadslid mevr. L. Tilanus was het met Gulden eens;

het was in haar ogen al een hele verbetering dat er in het bestuur twee vertegenwoordigers van de gemeente zitting zouden krijgen "evenals zulks in andere, zoo sterk door de Gemeente gesubsidieerde verenigingen het geval is."¹⁶² Seegers had hier echter hele andere ideeën over: "Wil men werkelijk verandering brengen en de verpleging verbeteren, dan dient men een commissie te benoemen van verpleegden zelf, aan wie de organisatie van den dienst wordt opgedragen."¹⁶³

Wat betreft de kosten van salarissen en administratie die volgens Gulden bij HvO te hoog waren, had de wethouder een hele berekening gemaakt. Volgens zijn berekening waren de salariskosten bij HvO minder dan bij de gemeentelijke armenzorginstellingen.¹⁶⁴ Het werk van HvO had nog de volledige steun van B en W, maar er waren voor het eerst ook geluiden van ontevredenheid en door de steeds groter wordende onderlinge afhankelijkheid moest er door het bestuur van HvO steeds meer rekening gehouden worden met de beoordeling van buiten. Honing ontving in november 1931 van het communistische raadslid Seegers twee klachten. Hij uitte het bezwaar dat de verpleegden zo lang voor het asiel stonden te wachten. Een groot aantal van hen stond al om vijf uur voor het hek om pas om zeven uur binnen gelaten te worden. Als oplossing voor dit probleem werd een kaart ingevoerd die aan mensen die het asiel bezochten, werd gegeven, zodat ze de volgende dag recht op voorrang hadden en dus niet zo lang hoefden te wachten. De tweede klacht van Seegers was gericht op de verkoop van lompen. Deze lompen werden door de ophaaldienst van de Mannenafdeling verzameld en uitgezocht. Volgens Seegers leden zowel de vereniging als de gemeente schade, omdat deze lompen aan een vaste afnemer voor een vaste prijs werden verkocht.¹⁶⁵

§ 6 De Gemeentegedelegeerden

In september 1932 werd een brief van B en W ontvangen waarin te kennen werd gegeven dat de Gemeentelijke Commissie van Toezicht zou worden opgeheven. In plaats daarvan moest het bestuur twee Gemeentegedelegeerden voor alle bestuursvergaderingen oproepen en toelaten. "Na eenige discussie" werd besloten dat het bestuur "gaarne met de door B en W aan te wijzen Gedelegeerden zal samenwerken".¹⁶⁶ Dr L. Heyermans (directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst) kwam in de bestuursvergadering van oktober 1932 als eerste gedelegeerde, de heer J.W. Jurrema (directeur van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon) zou later komen. De aanwezigheid van deze twee Gemeentegedelegeerden in het bestuur had positieve en negatieve kanten. Het voordeel was dat enerzijds de contacten met de gemeente veel directer liepen, waardoor de wensen van het bestuur veel duidelijker konden worden overgebracht. Anderzijds konden de wensen en eisen van het gemeentebestuur door de gedelegeerden worden uitgelegd en soms worden afgezwakt.

Zo ontving het bestuur van HvO in november 1932 het verzoek van B en W om een arbeiders-afgevaardigde in het bestuur te benoemen. Het bestuur voelde hier niet veel voor en Heyermans kon het bestuur geruststellen. B en W had dit verzoek alleen pro forma doorgegeven, zonder dat er enige drang achter zat. Het bestuur kon dus volstaan met het sturen van een bericht van ontvangst. Een nadeel van de aanwezigheid van Heyermans en Jurrema was dat ze van alles op de hoogte moesten worden gebracht en dat ze zich overal mee bemoeiden (de gemeentelijke Commissie van Toezicht had feitelijk alleen te doen gehad met het OBG). Hun denkbeelden waren niet altijd in overeenstemming met hetgeen het bestuur wenste.

Er was een afdeling van HvO die een uitzonderingspositie innam en deze ook altijd zou houden: de Gezinsafdeling (later de Voogdijafdeling). In 1923 had Honing officieel voogdijbevoegdheid aangevraagd. In 1930 had HvO ca. 80 kinderen in gezinnen geplaatst, het merendeel in de Achterhoek. De controle op deze gezinnen werd door het bestuur uitgeoefend. Verschillende bestuursleden, meestal de dames, brachten bezoeken aan de gezinnen en deden daarvan verslag op de bestuursvergadering. Er was een ambtenaar aangesteld (mej. C.S. van Ouwenaller) die met behulp van daartoe aangestelde correspondenten, de gezinsafdeling regelde. Met de instelling van de Commissies van Toezicht kwam ter sprake dat voor de gezinsafdeling een CvT weinig zin had. Een CvT met leden uit Amsterdam had als bezwaar dat een bezoek aan de gezinnen en dus de controle niet gemakkelijk was. Een commissie in de Achterhoek was ook niet wenselijk. Besloten werd dat mej. Van Ouwenaller het toezicht zou blijven uitoefenen en dat de overige dames in het bestuur een Commissie van Bijstand zouden vormen.¹⁶⁷

De vereniging werd niet alleen getroffen door het gebrek aan middelen bij de gemeente Amsterdam. Door de bezuinigingen bij het rijk (en de slechte naam die het tehuis zo langzamerhand had) was de bezetting van het Observatiehuis in 1932 gedaald van 72 naar 36.¹⁶⁸ Ook in 1932 deed de FIKA een oproep tot een vergadering over de voorgenomen subsidieverlagingen bij de overheid.¹⁶⁹ In januari 1933 werd in de bestuursvergadering de door de regering uitgevaardigde subsidieverlaging voor de verpleegkosten van voogdijkinderen besproken. De subsidie werd verlaagd tot 55 cent per kind per dag. HvO betaalde de gezinnen 60 cent. Het bestuur stelde voor om het

verschil voor eigen rekening te nemen.¹⁷⁰ De Commissie van Bijstand voor de Gezinsafdeling stelde voor om de gewijzigde vergoeding alleen in te laten gaan bij de nieuwe gevallen.¹⁷¹

Van Ouwenaller was als ambtenares degene die de mogelijkheden tot plaatsing van de kinderen moest onderzoeken. Het plaatsen van kinderen op afdelingen binnen HvO was niet altijd eenvoudig. De Commissie van Toezicht voor het Observatiehuis maakte in 1934 bezwaar tegen het feit dat jongens wegens gebrek aan plaats elders, tijdelijk in het Observatiehuis waren ondergebracht.¹⁷² Het bestuur riep de CvT op om haar standpunt te herzien. De Commissie kwam met de bepaling dat de jongens niet langer dan drie dagen zouden mogen blijven. Een commissie van drie, benoemd door de CvT voor het Observatiehuis zou daarna beslissen over verdere opname. Honing was het daarmee niet eens, hij vond dat de Commissie van Bijstand voor de gezinsverpleging daarover diende te beslissen.¹⁷³

In de meeste gevallen werden de kinderen bij gezinnen geplaatst. Volgens P. de Rooy in zijn artikel over de geschiedenis van de Kinderbescherming in Nederland, was het over het algemeen tot 1940 slecht gesteld met de gezinsverpleging. Dit is volgens hem te verklaren uit het feit, dat men een milieuverandering op zich al voldoende achtte zonder dat er aandacht was voor de problemen die de kinderen in de pleeggezinnen konden ondervinden. Er werd ook slechts sporadisch een bezoek gebracht aan de kinderen in de gezinnen. Bij HvO werd er over de juistheid van de handelwijze in het bestuur wel eens gediscussieerd, maar er is tot in de jaren zestig nauwelijks iets veranderd. De essentie van de bezwaren komt overeen met het lijstje van acht bezwaren die in het artikel van P. de Rooy worden genoemd. In de pleeggezinnen kwamen uitbuiting en mishandeling, dubieuze verhoudingen tussen pleegvader en -dochter enzovoorts vaak voor. Het kwam er op neer dat in veel pleeggezinnen het kind niet als een eigen kind werd behandeld.¹⁷⁴ Over het algemeen vond het bestuur het belangrijk dat kinderen in een normale, dat wil zeggen in een gezinssituatie, opgroeiden. Van Ouwenaller zocht geschikte gezinnen. De kinderen werden vooral in gezinnen in de Achterhoek ondergebracht, maar ook in Schoorl, Bussum, Hilversum en Hoorn. Hierover was ook wel enige discussie. Sommige bestuursleden waren van mening, dat de gezinnen meer in de buurt van Amsterdam moesten worden gezocht, anderen vonden het juist goed voor de kinderen om in een landelijke omgeving op te groeien. De dames van de Commissie van Bijstand voor deze afdeling gingen regelmatig op bezoek bij de gezinnen. De hygiënische toestand die ze daar aantroffen, was wel niet wat men in Amsterdam gewend was (!) maar, "alle kinderen hadden elk een afzonderlijke behoorlijke en frissche slaapkamer met verbinding met de buitenlucht - geen alcoofkamer dus - en goede ventilatie; zij sliepen in ledikanten en niet in bedsteden."¹⁷⁵ In november 1935 werd Van Ouwenaller, na problemen op de Gezinsafdeling, benoemd tot directrice van de Vrouwen- en Kinderafdeling en werd Vergragt hoofd van de Gezinsafdeling.¹⁷⁶

Naar aanleiding van de bezuiniging op de verpleegkosten voor Voogdijkinderen liet Heyermans blijken geen voorstander te zijn van gezinsverpleging. Volgens hem leerde de ervaring dat:

"(...) hiervan dikwijls misbruik wordt gemaakt. De pleegouders zijn vaak kleine boertjes en worden veelal uitsluitend geleid door verlangen naar contant geld. Overigens acht spreker het uitgesloten, dat een goede gezinsverpleging voor 60

ct. per dag zou kunnen worden verleend."¹⁷⁷

Als de gezinnen 60 ct. per dag voor de verpleging van een kind accepteerden, was het hen, volgens Heyermans dus niet om het kind te doen. Het bestuur was het niet met Heyermans eens en was niet van plan om de verlaging in de verpleegkostenvergoeding door te voeren. Ook Jurrema was het niet eens met het bestuur over deze kwestie. Volgens hem kon de subsidieverlaging voor de verpleegkosten gemakkelijk worden doorgevoerd vanwege de verlaging van de kosten van levensonderhoud. Toch besloot het bestuur de gevolgen van de verlaging door de verenigingskas te laten dragen.¹⁷⁸

Voor de Mannenafdeling aan de Weesperzijde zou HvO de gemeente fl. 10.000,- aan huur moeten betalen. Hier stond een evenredige subsidieverhoging tegenover. Zo werd ook vanwege een wijziging in de financiële administratie van de gemeente, de huur van het OBG verhoogd van fl. 1,- naar fl. 12.000,-. Ook dit werd verrekend in de subsidie. Op 17 juni 1931 ontving het bestuur een brief van B en W waarin deze bezwaar maakten tegen een deel van de subsidie die de gemeente betaalde voor het Observatiehuis. De gemeente weigerde nog langer verpleegkosten te betalen voor jongens die door de regering daar werden geplaatst en die niet uit Amsterdam afkomstig waren.¹⁷⁹ Door de negatieve houding van de gemeente ten aanzien van deze afdeling van HvO, kwam in 1932 in het bestuur ter sprake of sluiting overwogen zou moeten worden.¹⁸⁰ In januari 1933 was er door een commissie een reorganisatieplan ontworpen dat ervan uitging, dat een deel van de capaciteit van het Observatiehuis voor iets anders zou kunnen worden gebruikt. De alternatieven waren sluiting of afsplitsing (dit laatste was al eerder geen succes gebleken).¹⁸¹

De gemeente moest in de crisijaren bezuinigen en maande HvO als gesubsidieerde instelling ook tot bezuinigingen. Zo meende wethouder Douwes dat HvO wel via de gemeentelijke inkoopcentrale levensmiddelen kon betrekken. De bezuinigingen versterkten de onderlinge afhankelijkheid van HvO en gemeente.

§ 7 Decentralisatie

De gevolgen van de crisis voor de gemeente Amsterdam openbaarden zich in 1933. De gemeente werd door de bezuinigingsdrift van het rijk onder druk gezet en kwam daardoor in een positie, dat ze haar plannen voor onbepaalde tijd moest uitstellen. Daarom moesten B en W in de raad toegeven dat, het nieuwe Verzorgings- en Kindertehuis er door de omstandigheden voorlopig niet zou komen. Ondertussen was het niet langer verantwoord om de overgebleven 500 personen, waarvan het merendeel kinderen, in het OBG te laten. Het gemeentebestuur kwam daarom met het plan om voor het Mannenasiel op het terrein van het Internaat aan de Weesperzijde een gebouw neer te zetten. Het Vrouwen- en Kinderasiel, het Kinderinternaat en de ongehuwde moeders zouden in twee leegstaande scholen in de Roggeveenstraat worden ondergebracht. Voor het Internaat voor schoolgaande kinderen wilde de gemeente het oude Blindeninstituut aan de Stadhouderskade kopen en verbouwen.¹⁸² Een aantal raadsleden maakte bezwaar tegen de hoge kosten die dit alles met zich mee zou brengen. De gemeente had echter geen andere keus en opnieuw werd er nadrukkelijk gezegd dat het tijdelijk zou zijn: "zoodra de financiële toestand het toelaat, [zal] het besluit van 1930 worden uitgevoerd."¹⁸³ In oktober 1933 verhuisde een deel van de Kinderafdeling naar de Stadhouderskade. Het Mannenasiel verhuisde in 1936 naar de Weesperzijde naar een door Publieke Werken neergezet gebouw. Pas in 1937 was de uittocht uit het OBG voltooid met de verhuizing van de ongehuwde moeders en hun kinderen, de baby- en kleuterafdeling en het vrouwen nacht-asiel naar de omgebouwde scholen in de Roggeveenstraat. Daarnaast verhuisde het hoofdkantoor (de administratie) naar een gedeelte van het Roggeveencomplex, in de Van Neckstraat. Deze verhuizing betekende in feite een decentralisatie. De vraag was dan ook wat er met de diensten als keuken, wasserij en administratie moest gebeuren. Er werd overwogen om deze gemeenschappelijke diensten centraal te houden, maar dat bleek toch niet voor iedereen even praktisch. Uiteindelijk werden de keuken en de wasserij opgesplitst en kreeg ieder nieuw huis deze voorzieningen. De administratie bleef wel centraal op het hoofdkantoor en er werd een algemeen secretariaat opgericht. Ook de economische- en de technische dienst bleven centraal, niet altijd tot genoegen van iedereen.¹⁸⁴

De decentralisatie en de professionelere aanpak van het werk gingen niet altijd zonder problemen. In 1931 werd de behoefte aan een onderdirecteur voor het Jongenshuis groot, vanwege het grotere aantal jongens en omdat er steeds moeilijkere gevallen in het huis werden opgenomen. Het bestuur had hiervoor een geschikt persoon gevonden die op grond van zijn ervaring een salaris zou ontvangen dat gelijk was aan dat van de directeur van het Jongenshuis. De directeur en de oudste beambte van het Jongenshuis kwamen in verzet tegen de komst van de onderdirecteur, omdat zij zich gepasseerd voelden. Het kostte het bestuur en de CvT veel moeite om beiden tot inkeer te brengen. Uiteindelijk zou de directeur zijn ontslag nemen.¹⁸⁵

Zo kwam het verschillende malen voor dat het bestuur moest bemiddelen in conflicten tussen personeelsleden. De taak en de verantwoordelijkheid van de bestuursleden waren in deze jaren aanzienlijk verzwaaard in vergelijking met de periode onder Jonker. Alle mogelijke kwesties werden in de vergaderingen besproken. Wanneer er onenigheid was tussen personeel en verpleegden of tussen het personeel onderling moest het bestuur een oplossing zoeken. Dit was niet altijd makkelijk en sommige kwesties duurden jaren. Aan

de orde was ook elke keer weer de bevoegdheid van de verschillende onderdelen van de organisatie, wie moest wanneer wat doen. In 1935 werden er door verpleegden en beambten beschuldigingen geuit tegen de directeur van de Mannenafdeling. De CvT stelde een onderzoek in en vond onder andere een volslagen scheef gegroeide verhouding tussen de directeur en een beampte, waar beide zenuwziek van werden. Daarnaast had de directeur gebruik gemaakt van de diensten van verpleegden en beambten bij het bouwen van zijn kano. Volgens de directeur was dit vrijwillig en buiten diensttijd gebeurd. Naar aanleiding van deze kwestie kwam in het bestuur nogmaals aan de orde wat nu precies de juiste gang van zaken was in dergelijke gevallen. Naar de mening van Heyermans was het vooral in een kleine inrichting niet goed indien een personeelslid zich met klachten tot de CvT wendde. Hierdoor zou het gezag van de directeur ondermijnd worden. Bij een klacht zou een personeelslid zich tot de hoofddirecteur moeten richten die dan het geval zou moeten onderzoeken.

De voorzitter meende dat het goed was om de verhouding tussen bestuur-Commissies van Toezicht-hoofddirecteur en directies nog eens te bespreken. Uiteindelijk verhoorde het bestuur alle partijen en kwam tot de conclusie dat het allemaal wel meeviel. De directeur werd er wel op gewezen dat dergelijke zaken niet meer mochten voorkomen.¹⁸⁶ Het muisje had echter nog wel een staartje. De directeur werd door een van de klagende verpleegden met zijn leven bedreigd en wenste voor zijn veiligheid een pistool bij zich te dragen. Het bestuur was het daarmee in principe oneens, maar moest het vanwege het ernstig geschade zelfvertrouwen van de directeur wel accepteren.¹⁸⁷

In het Jongenshuis deed zich een geval voor, waarbij twee mannen van de papierophaaldienst die gefraudeerd hadden en die zich bovendien antisemitisch hadden uitgelaten tegen een klant, beide waren ontslagen door de hoofdopzichter. Volgens Gemeentegedelegeerde Heyermans was het onjuist dat de directeur deze ernstige kwestie aan een ondergeschikte had overgelaten. In plaats daarvan had hij de hoofddirecteur erbij moeten halen. "De Directeur moet de verantwoordelijkheid liever naar boven dan naar beneden afschuiven."¹⁸⁸

Verder was vooral het Observatiehuis afhankelijk van de subsidie van het rijk. De problemen die dit met zich meebracht kwamen al in de periode Jonker aan de orde. Zoals al eerder vermeld, had de gemeente grote moeite met het Observatiehuis. De zaak was gecompliceerd omdat het Observatiehuis als onderdeel van HvO, automatisch een deel van de inkomsten (zowel van particulieren als van de gemeente) van de vereniging kreeg. In 1935 besloot de gemeente niet langer subsidie voor het Observatiehuis te geven. B en W meenden, dat gegeven de omstandigheden de gemeente niet langer een verpleegprijs van fl. 3,- per dag plus de financiering van het tekort van fl. 12.000,- kon betalen, terwijl de eigenlijke prijs fl. 2.69,- bedroeg en het rijk maar fl. 1,75,- betaalde. "Wil de vereeniging met een mindere vergoeding dan de volle kosten genoeg nemen, dan moet zij dit zelf weten; doch zij kan bezwaarlijk verlangen dat de Gemeente het ontbrekende zal aanvullen. Tot heden heeft de Gemeente dit in het algemeen belang nog gedaan, doch de toestand der Gemeentefinancien: laat dit naar onze meening niet langer toe."¹⁸⁹ Daarom zou het bedrag aan gemeentesubsidie moeten worden verminderd. Het bestuur meende echter dat een subsidievermindering van de gemeente niet betekende dat het Observatiehuis dicht moest. Als particuliere instelling moest men zelf dergelijke beslissingen kunnen nemen. De mogelijkheid om bijvoorbeeld het Manneninternaat te sluiten, werd besproken. Sluiting van het Observatiehuis betekende volgens het bestuur

ook niet dat de gemeente geen kosten meer zou moeten maken. Voor de plaatsing van gedetineerde jongens zou een nieuw tehuis moeten worden opgericht. Besloten werd om eerst eens met het rijk te overleggen. Volgens Gemeentegedelegeerde Heyermans was het noodzakelijk, dat er overal bezuinigd werd; de verpleegkosten van de afdelingen stegen echter nog steeds.¹⁹⁰ De grootste onenigheid tussen Heyermans en het bestuur bestond ten aanzien van het Observatiehuis. Heyermans wilde overgaan tot sluiting van deze afdeling. Het bestuur meende dat hij in dezen slechts het belang van de gemeente op het oog had. Voor HvO was het Observatiehuis een belangrijk onderdeel van het werk met een grote "aethische" betekenis.¹⁹¹

In november 1935 ontving het bestuur een brief van het ministerie van Justitie waarin een verhoging van de verpleegsubsidie werd aangekondigd. Hiermee was het Observatiehuis voorlopig uit de brand, maar niet voor lang. In maart 1936 liet de gemeente weten dat er geen giften meer voor het Observatiehuis bestemd mochten worden. Dit was in de ogen van het bestuur een regelrechte aantasting van zijn bevoegdheid. Het Observatiehuis was een deel van de vereniging en had dus recht op een deel van de giften.¹⁹² Een paar maanden later bezochten twee ambtenaren van het ministerie van Justitie het Observatiehuis. Met hen werd de moeilijke financiële situatie besproken. Volgens deze ambtenaren kon het ministerie nooit de volledige kosten van het Observatiehuis op zich nemen, omdat volgens de wet een deel van de kosten door particulieren moesten worden opgebracht (Armenwet). Nu was het bestuur in totale verwarring. De gemeente had juist verboden dat een deel van de particuliere giften naar het Observatiehuis zou gaan. Op deze manier sneed de gemeente in haar eigen vingers, omdat de hele opzet was dat het rijk de kosten voor het Observatiehuis op zich zou nemen. Er moest maar eens met de gemeente worden gesproken.¹⁹³ Ondertussen was er een redelijke bezetting in het Observatiehuis, zodat de kosten door middel van de verpleegsubsidie grotendeels gedekt werden. Het bestuur stelde aan de Gemeente voor om een maximum bedrag aan giften voor het Observatiehuis toe te staan.¹⁹⁴ Dit resulteerde in maart 1937 in een compromis. De gemeente zou een maximum aan fl. 1500,- aan giften toestaan als HvO zou instemmen met de salariseisen (een salarisverlaging) van de gemeente.¹⁹⁵

§ 8 Alweer het Observatiehuis

Het lijkt wel of het Observatiehuis het belangrijkste onderdeel van de vereniging was. In de dagelijkse praktijk zal dit ongetwijfeld niet het geval zijn geweest. Voor het bestuur was het Observatiehuis echter wel de afdeling waar men het meest mee te stellen had. Dit was de enige afdeling waarin het bestuur en directie van HvO het niet alleen voor het zeggen hadden. Door de aard van het werk, de grote hoeveelheid buitenstaanders (Kinderrechters, Voogdijraden, voogden, officieren van Justitie enzovoorts) en het feit dat er vanaf het begin financiële problemen waren, heeft deze afdeling altijd een uitzonderingspositie ingenomen. Voor dit verhaal zijn deze kwesties van belang, omdat ze laten zien hoe de verhoudingen binnen de organisatie lagen.

In maart 1936 constateerden de Gemeentegedelegeerden na een bezoek aan de inrichting dat het in het Observatiehuis onordelijk en rommelig was. Volgens Heyermans was dit te wijten aan de "mindere geschiktheid van de Directeur."¹⁹⁶ De voorzitter van de Commissie van Toezicht voor het Observatiehuis, De Jongh, was van mening dat de directeur wel in staat was goede observatierapporten af te leveren en dat was in zijn ogen het belangrijkste. De andere commissieleden waren eveneens van oordeel dat het met de toestand in het Observatiehuis wel meeviel. Al eerder waren tekortkomingen van de directeur besproken, maar het bestuur had zich daar noodgedwongen (door het gebrek aan middelen) mee verzoend. In de ogen van Heyermans was het onjuist dat de Commissie alleen afging op de rapporten van de directeur, degene op wie hij nu juist kritiek had. Hij had naar zijn mening juist gehandeld door de kwestie niet in de Commissie, maar in het bestuur aan de orde te stellen. De voorzitter van het bestuur deed het voorstel dat de Gemeentegedelegeerden de vergadering van de CvT zouden bijwonen om deze zaak te bespreken.¹⁹⁷ In de volgende bestuursvergadering werd hiervan verslag gedaan. Naar voren was gekomen dat, volgens Heyermans de directeur dan wel een pedagoog en observator, maar geen "manager" was. Om deze leemte op te vullen, werd besloten om hiervoor iemand aan te trekken (een zekere Hoytink, vanaf 1946 de nieuwe hoofddirecteur van HvO).¹⁹⁸

Aan het eind van 1936 bleek in de bestuursvergadering dat de verhoudingen binnen het Observatiehuis niet goed waren. De psychiater had het beleid van de directeur van het Observatiehuis "in scherpe bewoordingen afgekeurd".¹⁹⁹ De directeur had toen gevraagd om een Commissie van Onderzoek, bestaande uit buitenstaanders. Het was in de ogen van een aantal bestuursleden echter volstrekt ontoelaatbaar dat buitenstaanders zouden beslissen over een intern geschil bij de vereniging. De bezwaren van de psychiater konden dan wel gegrond zijn, zijn manier van handelen was naar de mening van het bestuur, niet correct. Hij had eerst met de CvT moeten spreken. Volgens Honing was de zaak al in de vergadering van de CvT besproken. Niet de directeur, maar de voorzitter van de Commissie (De Jongh) was met het plan van een Commissie van Onderzoek gekomen. De directeur had daar direct enthousiast op gereageerd. Dit optreden van de CvT werd door het bestuur afgekeurd. Het bestuur kon niet alleen op grond van de bezwaren van de psychiater gedwongen worden tot het benoemen van een Commissie van Onderzoek. Men wilde nu eerst zelf een onderzoek instellen en gaf aan de CvT de opdracht geen besluiten te nemen totdat dit onderzoek was afgerond.²⁰⁰

Op 21 oktober 1936 werd er een buitengewone bestuursvergadering gehouden over deze zaak. Besproken werd wat nu eigenlijk aan de orde was: een onderzoek naar de vraag of

de directeur nog te handhaven was of een onderzoek naar het geschil tussen de psychiater en de directeur. Volgens het bestuurslid Hendrix was het de taak van het bestuur om de directeurs van de afdelingen te beschermen. Een onderzoek naar het functioneren van de directeur zou pas aan de orde zijn wanneer de CvT met klachten zou zijn gekomen. Op het "onbekookte" rapport van de psychiater kon het bestuur niet afgaan. Heyermans meende dat juist in het Observatiehuis de opvatting van de psychiater zwaar moest wegen. De voorzitter van de CvT meldde dat inmiddels de hele CvT in de laatste vergadering voor het ontslag van de directeur had gestemd. Naar de mening van Honing, voelde de psychiater zich boven de directeur staan. De CvT had nu voor het ontslag van de directeur gestemd, terwijl men nog maar een paar maanden geleden zijn rapporten roemde. Volgens Keulemans (als Gemeentegedelegeerde en als directeur van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon de opvolger van Jurrema) was het instellen van een onderzoek de manier waarop het bestuur de directeur kon beschermen. Besloten werd dat er eerst een vergadering met de CvT zou worden gehouden.²⁰¹

In de volgende bestuursvergadering vroegen enkele bestuursleden of de psychiater vanwege zijn brief nog wel te handhaven was. De psychiater had, volgens De Jongh, echter gehandeld op advies van Dr. Meyers (een Commissielid). De Jongh had een plan gemaakt dat aan de bestuursleden was toegezonden. Dit plan behelsde het instellen van een driemanschap van directeur, 'manager' en psychiater, dat de leiding over het Observatiehuis zou krijgen. Er zouden wekelijkse besprekingen tussen de drie worden gehouden, zogenaamde 'case-conferenties'. Het probleem was dat de psychiater weigerde mee te werken. Volgens Honing was het systeem met de psychiater erbij, onuitvoerbaar. Het bestuur hoopte dat door het nieuwe systeem de gemoederen wat tot bedaren zouden komen. In de volgende vergadering bleek dit echter vergeefse hoop: de psychiater werkte nog steeds niet mee. In een brief aan het bestuur stelde de directeur dat zijn positie onhoudbaar was geworden. Hij eiste een Commissie van Onderzoek. Dit was volgens Hendrix noodzakelijk geworden: "Het bestuur zelf is niet voldoende deskundig; daarom behoort nu een Commissie van deskundigen te worden benoemd, die niet oordeelt over bepaalde feiten, maar in het algemeen onderzoekt of de Heer Van der Zijl [de directeur, DR] zulke ernstige tekortkomingen heeft, dat hij in zijn functie niet gehandhaafd kan worden."²⁰² Besloten werd dat het dagelijks bestuur een Commissie (bestaande uit buitenstaanders die zoals bleek slechts met moeite bereid gevonden konden worden om deze vervelende taak op zich te nemen) zou aanwijzen.²⁰³

Een half jaar later werd in de bestuursvergadering door De Jongh gemeld dat de kwestie directeur/psychiater nog steeds niet opgelost was. De psychiater weigerde op de case-conferenties te komen, ondanks herhaaldelijk verzoek van de CvT. Ook de CvT wilde nu het ontslag van de psychiater, maar besloten werd om hier mee te wachten tot het onderzoek was afgerond.²⁰⁴ De CvT had inmiddels zelf ook grote bezwaren tegen de directeur, zoals bleek in de volgende bestuursvergadering. De CvT had de directeur opgedragen om de jongens minder te straffen door middel van opsluiting. Nu was gebleken dat hij zich daaraan niet had gehouden. De CvT beperkte de directeur naar de mening van Honing zo te veel in zijn bewegingsvrijheid; door deze opdracht zou zijn positie worden verzwakt.²⁰⁵

De verhouding tussen het bestuur en de CvT was er als gevolg van deze kwestie niet beter op geworden. Een paar maanden later bleek dat er onduidelijkheid was over de vraag wat de onderzoekscommissie had moeten onderzoeken. Het onderzoek had lang

geduurd en de CvT had al die tijd niets van de Onderzoekscommissie vernomen, totdat het rapport was uitgebracht op 3 november 1937. Toen bleek dat niet het geschil tussen de psychiater en de directeur was onderzocht, maar het functioneren van de directeur. Naar de mening van het bestuur was daartoe indertijd ook besloten. Volgens De Jongh was op grond van de bezwaren die uit het rapport naar voren kwamen, de toestand onhoudbaar geworden. Een ander bestuurslid beschuldigde de CvT ervan de problemen van de directeur te hebben veroorzaakt. De CvT was bovendien te vaak van mening veranderd. Zij moest nu het besluit van het bestuur maar afwachten en anders opstappen. Het bestuur ging volgens Heyermans in deze kwestie ook niet vrijuit. "Dat de zaak zoo lang heeft doorgezielt, ligt aan het bestuur, dit had zelf moeten beslissen, geen commissie te benoemen."²⁰⁶

Een maand later bleken er grote verschillen in opvatting over hetgeen er moest gebeuren. De CvT wilde zelf de leiding van het Observatiehuis op zich nemen. Het bestuur wilde dit niet zonder dat de CvT ook de financiële kant overnam, en dit wilde de laatste niet. Heyermans wilde zowel de directeur als de psychiater ontslaan en zelf de leiding nemen. De CvT accepteerde het rapport van de onderzoekscommissie niet, het bestuur wel; hij wilde de directeur handhaven en de psychiater ontslaan. De Commissie van Toezicht nam na dit besluit van het bestuur collectief ontslag. Het bestuur nam toen de beslissing om een bestuurscommissie te benoemen in plaats van de CvT. Daarnaast werd besloten dat het een principieel onjuiste situatie was, dat de Kinderrechter en de officier van Justitie lid waren van deze Commissie.²⁰⁷ De veranderingen in de hulpverlening (grotere professionaliteit en doelmatigheid) en die binnen de organisatie van de vereniging gingen gewoon door. Door de slechte financiële situatie was het bestuur van HvO niet in staat, in het geval van problemen binnen de organisatie als gevolg van die veranderingen, adequaat te reageren; beter opgeleid en duurder personeel kon men zich niet veroorloven.

§ 9 De voorboden van het einde van een periode

De bezuinigingen moesten ook in het midden van de jaren dertig doorgaan, niet in de laatste plaats op aandringen van de gemeente. In 1934 was men begonnen met het maken van een begroting. Deze werd gebaseerd op de exploitatierekening van het afgelopen jaar. De afdelingen dienden hun eigen begroting in en de Financiële Commissie bepaalde welke plannen van de afdelingen haalbaar waren. Het bestuur achtte zich niet gebonden aan deze begrotingen, maar zag ze als een goede leidraad.²⁰⁸ De salarissen van het personeel waren volgens het bestuur te laag en dus werd er een jaarlijkse verhoging toegepast. Hiertegen maakte de Gemeentegedelegeerde Heyermans bezwaar, een salarisverlaging was volgens hem eerder aan de orde.²⁰⁹ Ook de nieuwe pensioenregeling die in de jaren 1937/1938 werd gemaakt was volgens hem overdreven. Bij de gemeente had men na zeven jaar in dienst te zijn geweest, recht op pensioen, bij HvO al na vijf jaar.²¹⁰

Na een paar jaar werd al duidelijk dat de bezuinigingen alleen op korte termijn een positief effect hadden. Dit bleek toen er over de inrichting van de Roggeveenstraat door de opvolger van Heyermans als Gemeentegedelegeerde en directeur bij de GGD, in de bestuursvergadering van mei 1938 bezwaren werden geuit. Het bestuur antwoordde hierop dat in overleg met de GGD en Heyermans geprobeerd was om van het gebouw zoveel mogelijk te maken. Het gebouw was niet echt geschikt, maar de gemeente had geen alternatief geboden. Bovendien moest de Ziekenafdeling worden opgegeven, omdat door de bezuinigingen de Gemeentequarantaineafdeling was gesloten en er dus in de Roggeveenstraat een quarantainemogelijkheid moest worden gevonden. Er werd besloten om een Commissie in te stellen die moest bekijken welke verbeteringen waren aan te brengen in het gebouw.²¹¹

In mei 1935 constateerde een bestuurslid dat het Manneninternaat een te lage bezetting had. Van de 135 plaatsen waren er 100 bezet. Dit had onder andere consequenties voor de ophaal- en sorteerafdeling en de hoogte van de verpleegkosten. Het betreffende bestuurslid vroeg zich daarom af of Maatschappelijke Steun er niet voor kon zorgen dat alleenstaande werkeloze mannen verplicht naar het Manneninternaat konden worden gestuurd. Daar zouden ze goede verzorging en zakgeld krijgen en er werd voor werk gezorgd. Volgens een ander bestuurslid was het de naam "Hulp voor Onbehuisden", die afschrikking wekte bij werkelozen. Deze zouden daarom opname in het Internaat weigeren.²¹² De kwestie van de naam was al eerder aan de orde geweest. In de bestuursvergadering van maart 1934 werd er door de afdelingen bezwaar gemaakt tegen de naam "HvO", die minder prettig zou klinken. Besloten werd toen om op de gebouwen geen naam te zetten, alleen op het Mannenasiel kon zonder bezwaren de naam "Hulp voor Onbehuisden" worden geplaatst.²¹³ De presidente van de CvT voor het Internaat voor schoolgaande kinderen vroeg in 1936 nog eens om een andere naam voor haar afdeling, omdat "Onbehuisden" niet meer paste bij de daar verpleegde kinderen. Het bestuur was onverzettelijk; er was veel bezwaar tegen het gebruiken van 'fantasiename' en men was bang dat de band met HvO verloren zou gaan.²¹⁴

In 1937 constateerde men opnieuw een te lage bezetting van het Manneninternaat. In de bestuursvergadering werd besproken of de lage bezetting een gevolg was van de werklozensteun, deze was in de ogen van sommigen te hoog. Het was toch beter dat een

alleenstaande werkeloze in het Internaat verbleef dan in de vrije maatschappij. De gemeente dacht daar anders over. Volgens de Gemeentegedelegeerde Keulemans kon men mensen die zich behoorlijk gedroegen niet van hun vrijheid beroven. Volgens hem was het juist goed dat de verbeterde steunregeling een daling in de bezetting van het Internaat opleverde. De andere Gemeentegedelegeerde Heyermans maakte wel bezwaar tegen het uitdelen van brood aan de asielgasten wanneer zij 's ochtends het gebouw verlieten. Op die manier trok men zwervers naar Amsterdam. Dit laatste was volgens Honing in elk geval onjuist, omdat alleen Amsterdammers werden toegelaten. Bovendien was de brood-uitdeling acht jaar daarvoor gestart vanwege klachten dat de zwervers de hele dag niets te eten hadden. Zo weerhield men ze van bedelen.²¹⁵

Ten aanzien van het Mannenasiel werd keer op keer opgemerkt dat het gebouw voor de zwervers te luxe was. Ze zouden zich daar niet prettig voelen en daarom wegblijven. In november 1939 constateerde het bestuur alweer een veel te lage bezetting in het asiel. Dit bracht veel te hoge kosten met zich mee, het gebouw was te groot en werd een te grote last voor de vereniging. Daarnaast zou er met het grote gebouw door de gemeente wel iets anders te doen zijn. Steeds weer was de mening van Hendrix dat de hoge steunverlening de oorzaak van de lage bezetting. Een nadeel van het sluiten van het asiel zou zijn, dat de bezetting van het Internaat ook zou dalen. Men besloot om de zaak nog een jaar aan te zien en te kijken wat de vereniging zelf nog zou kunnen doen.²¹⁶ In mei 1939 bleek dat een verpleegde uit de Mannenafdeling van de gemeente te horen had gekregen dat hij naar het Verzorgingstehuis (het Armenhuis aan de Roetersstraat) zou worden overgeplaatst. Hij wilde dit niet en toen trok de gemeente zijn steun in. In de ogen van het bestuurslid Hendrix was het niet de bedoeling dat de gemeente werkkrachten uit het Manneninternaat haalde, juist omdat er door de geringe bezetting zo'n behoefte was aan werkkraft. Keulemans zei dat het Verzorgingstehuis (vroeger Werkhuis) ook behoefte had aan mensen die konden werken. Volgens Hendrix was het onzinnig dat deze twee instellingen elkaar beconcurrerden, terwijl er zoveel werkelozen waren die men door intrekking van hun steun zou kunnen dwingen om in een inrichting te gaan. Het zou trouwens gaan om een totaal van zeven mannen. De kwestie zou met Maatschappelijke Steun worden besproken.²¹⁷

In het begin van de jaren dertig was de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) opgericht. Deze rechts-radicalen partij had ook aantrekkingskracht op een paar verpleegden in het Manneninternaat. Dit gaf aanleiding tot problemen. In elk geval was er aanleiding tot het instellen van een onderzoek naar de praktijk van het Centraal kantoor Arbeidsbemiddeling van de NSB. Dit bureau had op slinkse wijze geprobeerd om onder het mom van arbeidsbemiddeling, verpleegden van HvO in te schakelen bij de voorbereiding van partijbijeenkomsten. De conclusie van het bestuur was dat de NSB de directie had gepasseerd en zich zeggenschap over derden aanmat, hetgeen ongewenst was. Het was ook niet de bedoeling dat HvO met een politieke partij samenwerkte.²¹⁸ De internationale spanningen aan het eind van de jaren dertig hadden ook effect op HvO. In juli 1938 werd er aan de afdelingen gevraagd welke maatregelen noodzakelijk waren voor een effectieve luchtbescherming.²¹⁹ In oktober constateerde het bestuur dat met name de Roggeveenstraat heel ongunstig lag indien er sprake zou zijn van een luchtaanval.²²⁰ In september 1939 vroeg het bestuur zich naar aanleiding van een te houden collecte af of rekening gehouden diende te worden met de omstandigheden.²²¹ In

datzelfde jaar werd HvO verzocht vier vrouwelijke vluchtelingen uit Duitsland op te nemen. Volgens Honing betrof het illegale vluchtelingen, niet joods maar links-politiek georiënteerd. Deze waren in een kamp vlak aan de Duitse grens geïnterneerd en de Tweede Kamer had uit veiligheidsoverwegingen besloten om ze ergens in het binnenland onder te brengen. De minister had HvO gevraagd om hen in het Vrouweninternaat te plaatsen. Verschillende bestuursleden hadden bezwaar tegen dit verzoek. Lag het wel in de bedoeling van een particuliere inrichting om "politiek-gevaarlijke vreemdelingen" op te nemen? Zou er geen sprake kunnen zijn van gevaar voor "geestelijke besmetting"? Bovendien hadden de vrouwen in het Internaat een grote vrijheid, hoe moest dat dan? Waren deze vrouwen "gevaarlijk of in gevaar?". Volgens Honing was er onder deze bijzondere omstandigheden en gezien het feit dat de regering de kosten op zich zou nemen, geen bezwaar tegen een opname. De Gemeentegedelegeerde verzekerde het bestuur dat het rustige mensen waren. Uiteindelijk werd besloten om onder bepaalde voorwaarden met het verzoek in te stemmen. De garanties waren: "dat zij lichamenlijk gezond zijn en politiek ongevaarlijk, terwijl onze Vereeniging geen verantwoordelijkheid voor vlucht e.d. op zich kan nemen; tenslotte moet de Vereeniging zich het recht voorbehouden de vrouwen met onmiddellijke werking weer ter beschikking van de regeering te stellen."²²²

In deze maanden werd tevens besproken of het Folmina-huis al verplaatst zou moeten worden, "omdat dit in geval van oorlog of inundatie niet meer mogelijk zou zijn."²²³ Er werden op de afdelingen luchtbeschermings- en verduisteringsoefeningen gehouden. Er werd gesproken over de gevolgen van de invoering van de distributie. In een vergadering vroeg het bestuur zich af of bij gemobiliseerde onderhoudsplichtigen (vaders van bij HvO verblijvende kinderen) beslag gelegd zou kunnen worden op de kostwinnerstoelag.²²⁴ In een aantal opzichten waren de voorboden van wat komen zou in deze jaren bij HvO terug te vinden.

Deel III. De Tweede Wereldoorlog

Inleiding

"Nu de wereldramp, die zoolang dreigde, werkelijkheid is geworden, concentreert zich aller aandacht op hetgeen wij, die vooralsnog gespaard bleven van directe oorlogsellende, thans ter verlichting van de lasten, die de oorlogstoestand op zoovelen legt, kunnen doen. Wij mogen met dankbaarheid vaststellen, dat ook op ons terrein een paniek uitbleef; de kalmte en vastberadenheid, die het Nederlandsche volk in deze moeilijke dagen kenmerkten, drukken ook hun stempel op de praktijk der steunverleening. Daarbij is het een feit, dat het maatschappelijk hulpbetoon thans, als gevolg van zijn ontwikkeling sedert den vorige oorlog, veel beter in den bijzondere nooden, die de oorlogstoestand meebrengt, kan voorzien."²²⁵

Na jaren van internationale spanningen in Europa, kwam het met de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 en de daaropvolgende oorlogsverklaring aan Duitsland van Engeland en Frankrijk, dan toch tot een nieuwe wereldoorlog. Een jaar daarvoor had iedereen gehoopt, dat met de overeenkomst van München, de oorlog vermeden zou kunnen worden, maar Hitler bleek niet van zijn oorlogsplannen af te wijken. Op 29 augustus 1939 waren de spanningen al zo toegenomen, dat de Nederlandse regering tot mobilisatie overging: ca. 300.000 man werden onder de wapenen geroepen. In Nederland ging men ervan uit dat, net als in de Eerste Wereldoorlog, de neutrale positie in het conflict de nodige problemen met zich mee zou brengen. Anders dan voor de Eerste Wereldoorlog had men in de jaren voor september 1939 wel maatregelen genomen: er waren voorraden van belangrijke grondstoffen en voedingsmiddelen aangelegd en er was een distributiesysteem opgezet. Ook waren er al in 1938 verduisteringsoefeningen gehouden; na de bombardementen in de Spaanse burgeroorlog hield men ook in Nederland rekening met deze moderne oorlogsvoering. Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, was er geen sprake van paniek en had men ook binnen de armenzorg het idee op de problemen te zijn voorbereid. Toen de Duitsers op 10 mei 1940 ons land binnenvielen, was er bij velen sprake van verbijstering: op een oorlog was men dan wel enigszins voorbereid geweest, op een bezetting niet.

Over de Tweede Wereldoorlog, de bezetting en alles wat eraan voorafging en erop volgde, is een enorme hoeveelheid literatuur verschenen. Stukje bij beetje worden alle aspecten van de geschiedenis van Nederland tussen 1930 en 1960 in het licht van de Tweede Wereldoorlog onder de loep genomen. Naast een feitelijke beschrijving van de gebeurtenissen, zijn er twee kwesties die in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog centraal staan: de kwestie goed en fout en de kwestie continuïteit en verandering. Ten aanzien van de eerste wordt in de literatuur de vraag gesteld of het zinvol (dan wel wetenschappelijk) is om de vraag naar goed en fout elke keer weer aan de orde te stellen. Is het met de historische werkelijkheid in overeenstemming ervan uit te gaan dat alles tijdens de bezetting draaide om de vraag naar collaboratie of verzet? Het trekken van een grens tussen gedwongen of onschuldige samenwerking met de Duitsers en moedwillige en kwalijke hulp aan de bezetter was en is moeilijk te beantwoorden, evenals de vraag naar de aard en het moment van het geboden verzet. Om deze kwestie te

omzeilen, heeft de historicus Kossman het begrip 'accomodatie' geïntroduceerd. Met gebruikmaking van dit begrip kan duidelijk worden dat van hoog tot laag de Nederlanders geprobeerd hebben hun leven door de bezetting zo min mogelijk in de war te laten brengen, danwel getracht hebben zich zo goed mogelijk aan de nieuwe situatie aan te passen. In dit licht bezien ging het er de meeste Nederlanders om, zich zo goed mogelijk en met zo min mogelijk verlies, staande te houden.²²⁶ In dit deel zal aan de orde komen dat dit ook gold voor bestuur en directie van HvO.

Ten aanzien van de vraag of er sprake was van continuïteit en/of verandering voor en na de oorlog, is er ook met betrekking tot de armenzorg wel het een en ander geschreven. Er wordt in de literatuur vooral aandacht besteed aan het feit dat na de oorlog, maar met de herinnering aan crisis en bezetting, de Nederlandse regering voor het eerst het recht op minimale ondersteuning wettelijk vastlegde. Hiermee werd de ondergang van het particulier initiatief met betrekking tot de materiële hulpverlening pas goed op gang gebracht, al zou het in de praktijk nog tot 1965 duren. Een andere belangrijke kwestie (die ook ten aanzien van de geschiedenis van het welzijnswerk aan de orde wordt gesteld), is de zogenaamde doorbraak. De vraag naar de wenselijkheid van de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving was al voor de oorlog gesteld. Tijdens de bezetting werden vele verzuilde politieke en sociale organisaties door de Duitsers verboden of opgeheven. Binnen de groepen die deze organisaties hadden geleid, werd de wens tot samenwerking te komen steeds nadrukkelijker uitgesproken. De roep om een doorbraak van de verzuilde structuur werd, onder druk van een gemeenschappelijke vijand, steeds luider. Er werden plannen gemaakt om na de oorlog tot werkelijk nationale organisaties te komen. Dit gold ook voor de organisaties van het maatschappelijk hulpbetoon. Er was voor de oorlog al zó vaak gewezen op de inefficiëntie van de verzuilde structuur binnen de armenzorg, dat de Duitsers van de onvrede gebruik maakten om hun reorganisatie van de armenzorg te verkopen. Maar ook bij de inmiddels opgeheven Nationale Raad voor het Maatschappelijk Welzijn werden al tijdens de oorlog plannen gemaakt om tot grotere samenwerking tussen de organisaties te komen. In de eerste decennia na de oorlog bleek er van deze mooie gedachten niet veel terecht te komen.²²⁷

Merkwaardig genoeg is er in de literatuur nog nauwelijks aandacht besteed aan de gebeurtenissen die van belang waren voor het welzijnswerk tijdens de bezetting. Het leek mij daarom extra van belang om aan de wederwaardigheden van HvO in de Tweede Wereldoorlog ruime aandacht te besteden. Welke waren de gevolgen van oorlog en bezetting voor de vereniging HvO? Wat betekende de bezetting voor de verhouding tussen de vereniging en de overheid? In hoeverre was er sprake van continuïteit en verandering voor, tijdens en na de oorlog? De beantwoording van deze vragen is niet zo eenvoudig. Het onderzoek naar deze periode is door de gebeurtenissen inherent aan dit tijdvak ingewikkelder dan naar de vorige perioden. Het bronnenmateriaal is a) niet volledig en b) niet alles kon opgeschreven worden: de angst dat bepaalde stukken in Duitse handen zouden vallen, of door de Duitsers verkeerd opgevat zouden worden, zat er goed in. Behalve de wél aanwezige bronnen heb ik materiaal gebruikt dat vlak na de oorlog is geschreven, maar hierbij moet bedacht worden dat het doorspekt is met de kennis die men toen had en waarover men tijdens de bezetting niet kon beschikken. Ik ben bij mijn onderzoek dus extra kritisch geweest ten aanzien van de bronnen, toch is het goed dat ook de lezer zich bewust is van deze problematiek.

§ 1 De oorlog

"Niemand weet aan welke eischen de Vereeniging 'Hulp voor Onbehuisden', wier arbeidsveld zóó groot en algemeen is, 'morgen' zal moeten voldoen. Het Heden echter biedt voor hare hulpverlening overtalrijke moeilijkheden. Want gebeurtenissen, zooals wij thans beleven, verdiepen de donkere schaduwen der crisisjaren, die de hulpverlening ernstig bedreigden. De laatste jaren heeft ons werk (...) moeten kampen met tekorten en feitelijk boven zijn kracht geleefd. Hoe zal het worden, nu de vloed eerst recht komt opzetten en zich in de nabije toekomst nooden gaan aflijnen, die de gewone verre zullen overtreffen?"²²⁸

Aldus Honing in oktober 1939. In de jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was het bestuur, onder invloed van de internationale spanningen, gedwongen geweest een aantal maatregelen te nemen. Er werd over bescherming tegen luchtaanvallen gesproken en er werden verduisteringsoefeningen gehouden. Ook kwamen de gevolgen van een situatie zoals die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog had voorgedaan, aan de orde. Zo was er in de Eerste Wereldoorlog een aanzienlijke stijging van de jeugdcriminaliteit geweest en men hield daar nu weer rekening mee.²²⁹ Binnen de FIKA (Federatie van Instellingen voor Kinderbescherming in Amsterdam) werd er overlegd over de gevolgen van een voedseldistributie voor de instellingen. In november 1939 besprak Honing in de bestuursvergadering wat hij over dit vraagstuk bij de FIKA aan de orde zou willen stellen. Hij vond het systeem dat gehanteerd werd (in oktober was bij wijze van proef de suiker op de bon geweest) voor een vereniging als HvO te kostbaar en te ingewikkeld. Voor het Observatiehuis betekende het bijvoorbeeld dat de jongens hun distributiekart bij zich moesten hebben op het moment dat zij gearresteerd werden. Dit was natuurlijk in de praktijk nooit het geval en de ouders weigerden dan vaak hun medewerking. Voor het asiel was het systeem volgens hem sowieso onbruikbaar.²³⁰ Op 6 mei 1940 vond het bestuur de situatie kennelijk zó dreigend, dat besloten werd enkele bestuursleden aan te wijzen die de hoofddirecteur zouden moeten bijstaan. De heren A.M. Blaisse, U.W.H. Stheeman en R. Korthals Altes zouden deze taak op zich nemen. Een paar dagen later was de Duitse inval. In de notulen van de bestuursvergadering van juli 1940 (in juni was er niet vergaderd) is een opsomming te vinden van de gebeurtenissen rond de Duitse inval. Het Folmina-huis was niet, zoals voor de oorlog was besproken, al naar Amsterdam overgeplaatst. Toen de oorlog uitbrak moest het huis worden geëvacueerd, net als in de Eerste Wereldoorlog. Deze evacuatie was volgens Honing, door de overheid onvoldoende voorbereid en had nogal wat problemen opgeleverd. Het personeel en de meisjes waren met een 'zolderschuit' vervoerd, dwars door het oorlogsgebied, eerst naar Maassluis en toen terug naar Utrecht. De trein die ze vervolgens naar Voorburg moest brengen, was onder vuur genomen. De dag daarna kon men naar Houten terugkeren, waar inmiddels niets was gebeurd, alleen was het huis door soldaten gebruikt.

In de Vrouwen- en Kleuterafdeling en in de Mannenafdeling werden evacuees uit Rotterdam geplaatst. Voor de oorlog had de Luchtbeschermingsdienst de Mannenafdeling afgekeurd en besloten was toen het huis te ontruimen in geval van oorlog. Bij het uitbreken van de oorlog kon het gebouw echter niet worden gemist, maar het was niet

verduisterd. Dit moest op het laatste moment nog gebeuren. De Vrouwen- en Kleuterafdeling had geen schuilkelder. Voor de oorlog had men al de gevaarlijke ligging van dit tehuis geconstateerd. Men moest in een kelder onder een pakhuis van de Deli-maatschappij schuilen. Er waren daar geen voorzieningen, maar gelukkig was er hulp geweest van de buurtbewoners. Zij hadden geholpen de bedjes van de kinderen er naar toe te verhuizen. Uit veiligheidsoverwegingen werden de nachten daar doorgebracht. Het Observatiehuis had een deel van de bevolking van het Rijksopvoedingsgesticht uit Amersfoort moeten herbergen. De jongens die in het Observatiehuis aanwezig waren, moesten daarom worden vrijgelaten. De gezinnen waar kinderen van HvO waren ondergebracht, werden door het hoofd van de Gezinsafdeling na de capitulatie bezocht en in orde bevonden. De giften waren na de oorlogsdagen sterk toegenomen. Er was fl. 12.000,- meer binnengekomen dan in dezelfde periode in het jaar daarvoor. Het personeel had zich volgens het bestuur onder de moeilijke omstandigheden krانig geweed. Alleen de directeur van het Observatiehuis was door de gebeurtenissen zo geschokt geweest, dat hij in een zenuwinrichting moest worden opgenomen. Inmiddels was hij weer in het Observatiehuis teruggekeerd. De kosten die gemaakt waren bij het onderbrengen van de evacuees en van het Rijksopvoedingsgesticht zouden op de overheid kunnen worden verhaald. De pleeggezinnen kwamen door de veranderde omstandigheden in aanmerking voor een verhoging van de verpleeggelden. De omstandigheden brachten tevens opnieuw de noodzaak tot bezuinigingen en de kampeervakanties gingen niet door.²³¹

Al met al kan worden geconstateerd dat het bestuur van HvO, net als bijna iedereen in Nederland, niet voldoende voorbereid was op een Duitse inval. Men was bij de besprekingen over maatregelen in het geval van een nieuwe wereldoorlog, uitgegaan van de situatie van de Eerste Wereldoorlog. Er werd in die oorlogsdagen gehandeld naar de noodzaak van dat moment en eigenlijk kan vastgesteld worden, dat men er nog goed van afgekomen is. De vereniging stond nog overeind en het werk ging door. In de bestuursvergaderingen werden pensioenen toegekend en salariskwesties besproken. Een bestuurslid maakte ruzie met een gemeente-gedelegeerde over hetgeen in de bestuursvergadering van april was besproken ten aanzien van de lage bezetting van het Mannenasiel. Het bestuurslid Hendrix had zich toen weer eens verwonderd over het feit dat er zoveel aan steun werd betaald, terwijl het asiel leegstond. Hij verzekerde de gemeente-gedelegeerde dat hij toen niet de bedoeling had gehad het beleid van Maatschappelijke Steun af te keuren.²³²

Een van de grootste en steeds terugkerende problemen van de bezetting was de voedselsituatie. In een bestuursvergadering werd besproken of het zin had kaas en gecondenseerde melk in te slaan. Dit zou alleen nuttig zijn indien het om artikelen ging die nog niet onder de distributie vielen. Er werd pas door het Distributiekantoor een toewijzing voor een artikel gegeven als de voorraad was opgemaakt. In september 1940 constateerde het bestuur, dat in vergelijking met vijf jaar daarvoor, er al een achteruitgang van 26-29% in calorieën vastgesteld kon worden. De gemeente-gedelegeerde Tuntler waarschuwde voor een vitaminetekort en adviseerde het inslaan van fruit.²³³

§ 2 Aanpassen

Op zich was er die eerste maanden van de bezetting nog niet veel te merken van de aanwezigheid van de Duitsers, omdat de zaken waar men bij HvO mee te maken had, voor een groot deel dezelfde waren als voor de oorlog. Voorlopig lieten de Duitsers nog zo veel mogelijk bij het oude. De Rijkscommissaris Seyss Inquart had de opdracht om de Nederlandse economie zo veel mogelijk in dienst van de oorlogsinspanningen te laten werken. Daarnaast zou het Nederlandse volk gewonnen moeten worden voor het nationaal-socialisme. Uiteindelijk zouden alle maatschappelijke organisaties volgens de nationaal-socialistische principes moeten gaan functioneren. Voor het maatschappelijke werk betekende dit: het aanvaarden van het leidersbeginsel, opvoeden in nationaal-socialistische zin en het hanteren van rasecriteria en criteria als biologische volwaardigheid.

Op provinciaal en gemeentelijk niveau lieten de Duitsers het bestuursapparaat intact. In het geval van Amsterdam, bleven B en W en de gemeenteraad gewoon functioneren, zij het onder het oppergezag van Hans Böhmker. Aan het eind van 1940 en begin 1941 werden door de bezetter twee soorten maatregelen genomen die wel direct gevolgen hadden voor een vereniging als HvO. Ten eerste betrof dit de maatregelen tegen de joden. Begin oktober 1940 moesten allen in overheidsdienst of in dienst van door de overheid gesubsidieerde instellingen de ariër-verklaring ondertekenen. Een week later kwam de verordening dat alle joden uit deze overheids- en semioverheidsinstellingen moesten worden ontslagen. In de bestuursvergadering van 7 oktober 1940 werd de verordening van de rijkscommissaris "betreffende Joodsche Ambtenaren" besproken. Het bestuur besloot af te wachten tot duidelijk werd of HvO onder deze verordening viel.²³⁴ Deze maatregelen hebben grote gevolgen gehad voor HvO. Er was een aantal joodse bestuursleden en men had verschillende joodse ambtenaren in dienst. De voorzitter van het bestuur hield de eer aan zichzelf en nam ontslag. In het Observatiehuis moesten de directeur en nog een hoge ambtenaar worden ontslagen. Ook de huisarts van de vereniging viel onder deze maatregel en zo nog een aantal personeelsleden. Op korte termijn moest er in al deze vacatures worden voorzien. Ten aanzien van een financiële regeling voor de ontslagenen meende het bestuur "mededeelingen van hooger hand" te moeten afwachten.²³⁵ De hoofddirecteur schreef in mei 1941 een brief aan het bestuur waarin hij opmerkte dat het onaanvaardbaar was dat de joodse personeelsleden nog zo lang in onzekerheid werden gehouden over de financiële regeling, daar waar men er bijna zeker van kon zijn dat er geen regeling zou komen. De overheid zou geen wachtgelduitkering toestaan en de vereniging kon geen gelden uitkeren zonder toestemming van de gemeente. Het bestuur schreef daarop een brief aan de regeringscommissaris voor Amsterdam waarin het om opheldering vroeg en waarin het te kennen gaf dat de personeelsleden niet onder de pensioenregeling van de vereniging zouden kunnen vallen, omdat "onze pensioenregeling alleen voorziet in ouderdoms- en invaliditeitspensioen, welke hier o.i. geen van beide van toepassing kunnen zijn."²³⁶ Er bestaat onduidelijkheid over het ontslag van de directeur en een andere hoge ambtenaar van het Observatiehuis. Zoals in deel II uiteengezet werd, was er in de jaren voor de oorlog nogal wat gebeurd op deze afdeling. In de notulen wordt steeds vermeld, dat de beide heren om andere redenen dan hun joodse afkomst zijn ontslagen. In februari 1941 kon de Commissie van Toezicht voor het Observatiehuis melden dat het met de

nieuwe directie veel beter ging. In juni bracht Honing op de bestuursvergadering ter sprake, dat de voormalige directeur van het Observatiehuis zich gewend had tot een bestuurslid met de vraag wat hij moest doen nu hij geen wachtgeld meer kreeg. Van de vereniging kon hij niets meer verwachten, hij moest maar eens contact opnemen met het 'Joodsche Comité'.²³⁷

De tweede soort maatregelen die de instellingen voor maatschappelijke zorg aanging, waren die met betrekking tot 'Winterhulp Nederland' en de 'Nederlandsche Volksdienst'. Al in augustus 1940 was het inzamelen van geld en goederen door Seyss Inquart verboden. In september moesten alle instellingen zonder economisch doel zich laten registreren met opgave van hun vermogen. Op grond van deze registratie zou het hele Nederlandse verenigingswezen gelijkgeschakeld worden. Met gelijkschakeling bedoelden de Duitsers, laten functioneren volgens de nationaal-socialistische principes. Indien dit niet mogelijk was, werden de verenigingen opgeheven. De commissaris voor niet-commercieële verenigingen en stichtingen, Müller-Lehning, werd met de gelijkschakeling belast. Hij kreeg vanaf februari 1941 het recht om bij de instellingen in te grijpen: hij kon ze laten ontbinden of hij kon ze onder een nieuw leiderschap laten bestaan. Dit nieuwe leiderschap was dan geheel volgens het leidersbeginsel, (één van de principes van het nationaal-socialisme waarbij de nadruk werd gelegd op de autoriteit van één persoon) opgezet.

De oprichting van 'Winterhulp Nederland' had officieel tot doel het verschaffen van hulp, zonder aanzien des persoons, aan alle behoeftige Nederlandse staatsburgers. Deze organisatie, die geheel werd ingericht naar het voorbeeld van haar Duitse zusterorganisatie, werd geleid door een Nederlander, eerst C. Piek (geen NSB-er) en vanaf juni 1942 F.W. van Vloten. Onder de laatste werd de organisatie geheel door NSB-leden overgenomen. De gelden die benodigd waren, werden door collectes en 'vrijwillige' bijdragen bijeengebracht. Van het Nederlandse publiek ondervond deze organisatie weinig sympathie, vanwege het Duitse en NSB-karakter, en zij was dus geen succes. Het uiteindelijke doel van de organisatie was namelijk propaganda voor de Duitsers. Ditzelfde gold voor de invoering van het Ziekenfondsbesluit en de Kinderbijslagwet en het op een hoger niveau brengen van de sociale voorzieningen.²³⁸ In principe betekenden deze regelingen een verbetering van de sociale zekerheid voor de mensen met lage inkomens, die echter weer teniet werd gedaan door de algehele daling van de welvaart als gevolg van oorlog en bezetting.²³⁹

Bij de oprichting van de 'Nederlandsche Volksdienst' in juni 1941 was minder sprake van een propagandastunt. De hulpverlening van deze organisatie was afhankelijk van de 'biologische volwaardigheid' van de hulpvragers. In haar functioneren was deze organisatie verbonden met het werk van de commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen. Deze moest ervoor zorgen dat het werk van de Volksdienst, dat in wezen het werk van andere welzijnsorganisaties overbodig zou maken, uitgevoerd kon worden door het confisceren van de bezittingen of het in de Volksdienst laten opgaan van de oude organisaties. Toen na dulle dinsdag (6 september 1944) de medewerkers van Winterhulp en Volksdienst naar Duitsland vluchtten, werd de organisatie overgenomen door ambtenaren van de Rekenkamer, die ervoor zorgden dat na de bevrijding de bezittingen weer in handen van de oude eigenaren konden komen.²⁴⁰

Begin oktober 1940 had het bestuur van HvO een brief ontvangen van de organisator van collectes voor het Algemeen Steuncomité en de Nationale Inzameling, Koffieberg, met een voorstel tot samenwerking. Alle collecterende verenigingen zouden een gezamenlijke wintercollecte kunnen houden. Men besloot dit in de Armenraad te bespreken. HvO mocht in elk geval zelf geen inzamelingsacties meer houden, geen 'doosjes' verspreiden en geen circulaires rondsturen. In een overleg van de hoofddirecteur met de directeur-generaal van Winterhulp, waarbij de laatste zijn beklag uitte over het feit dat Winterhulp zo weinig medewerking van de liefdadige instellingen kreeg, merkte de hoofddirecteur op dat dit door het inzamelingsverbod kwam. In mei 1941 kwam in de bestuursvergadering het opmerkelijke bericht ter sprake dat van Winterhulp een brief ontvangen was, waarin werd toegezegd dat HvO als eerste weer toestemming werd verleend om inzamelingen (geen collectes) te houden. Hierdoor konden de circulaires en de doosjes weer worden verspreid en kon de achterstand worden ingelopen.²⁴¹

§ 3 HvO en Winterhulp

Winterhulp was vanaf het begin door het publiek geïdentificeerd met de bezetter en de NSB en was dus een 'besmette' organisatie. Hieruit kan verklaard worden dat het bestuur negatief reageerde op een verzoek van de directeur-generaal van Winterhulp om samenwerking. In de vergadering van 30 juni 1941 werd op dit verzoek gereageerd met een verwijzing naar "het artikel waarbij de geruchten over de verhouding tot Winterhulp zijn tegengesproken."²⁴² Dit artikel was door de hoofddirecteur geschreven in overleg met het bestuur, waarbij het publiek duidelijk gemaakt werd dat op eigen initiatief van Winterhulp HvO de vergunning om geld in te zamelen had teruggekregen, zonder dat HvO Winterhulp daarvoor op enigerlei wijze zou belonen.²⁴³ Volgens het bestuurslid Korthals Altes waren er door een aantal verenigingen voor maatschappelijke zorg "onjuiste mededeelingen" over dit onderwerp gedaan. Juist daarom had de hoofddirecteur een artikeltje in "*HvO*" geschreven, dat weersprak dat HvO met Winterhulp zou samenwerken. Een paar maanden later meldde de hoofddirecteur dat de daling van de inkomsten als gevolg van de beperkende maatregelen ten aanzien van de geldinzameling nogal meeviel. Dit was een reactie op een brief van de regeringscommissaris, waarin was medegedeeld dat een eventuele achteruitgang van de inkomsten niet door een hogere gemeentesubsidie zou worden gecompenseerd. Men moest in dat geval maar hulp van het rijk vragen.²⁴⁴

Een jaar daarvoor was aan de gemeente een extra subsidie gevraagd om verduisteringsmaatregelen te kunnen nemen, maar dit was geweigerd. Het bestuur meende dat in ieder geval over de gevaarlijke ligging van het Roggeveencomplex met de wethouder overlegd moest worden.²⁴⁵ In december 1940 werden de gebouwen van de vereniging bezocht door een ingenieur van de gemeente die vast moest stellen wat er ten aanzien van de luchtbescherming het hoogst noodzakelijke en het minst kostbare was.²⁴⁶ In december 1940 was er sprake van een bezoek van een rijkscommissie voor bezuinigingen bij de gemeente die klaagde over de bezetting van de Mannenafdeling. In de loop van 1941 werd er steeds gesproken over alternatieven voor het gebruik van deze afdeling. Zo werd de mogelijkheid van plaatsing van jongens die uit het Observatiehuis waren ontslagen (de vrijlatingsprocedure was versneld) en de plaatsing van door Maatschappelijken Steun ondersteunden besproken. In september 1941 kwam aan de orde dat volgens de (nieuwe) directeur van Sociale Zaken het wel geoorloofd was voor de verbetering van de bezetting van het Internaat enige drang uit te oefenen op personen die steun ontvingen en die in logementen verbleven. Ook de bezetting van het asiel zou kunnen worden verbeterd als J.C van Dam (als Gemeentegedelegeerde de opvolger van Keulemans en directeur van het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken, de Sociale Dienst) geen steun meer zou verlenen aan die personen.²⁴⁷

Net als voor de oorlog waren er ook interne problemen op de Mannenafdeling. Er waren klachten over verpleegden en beambten en deze hadden klachten over de directeur. Opnieuw werd een Commissie ingesteld om de zaak te onderzoeken.²⁴⁸ Het resultaat van dit onderzoek was dat de directeur nauwelijks iets ten laste gelegd kon worden. Toch was Hendrix van mening dat de directeur door "zijn karakter en wijze van optreden" ongeschikt was. Alweer waren er ongeoorloofde werkzaamheden ten behoeve van de directeur geconstateerd. Besloten werd de directeur te waarschuwen dat, als iets dergelijks weer voor kwam, hij op wachtgeld gesteld zou worden.²⁴⁹ In maart 1942 bleek

in de bestuursvergadering dat de directeur enige tijd gearresteerd was geweest, maar inmiddels weer terug was.²⁵⁰ De bezetting van het Mannenasiel bleef dalen en besloten werd het asiel naar het Internaat over te brengen en de huur bij de gemeente op te zeggen. Hiervoor moest wel eerst toestemming worden gevraagd.²⁵¹

Op de ledenvergadering aan het eind van 1940 was aan de orde gekomen welke de houding van het bestuur moest zijn tegenover mensen die geweigerd hadden in Duitsland te gaan werken. Deze mensen ontvingen als gevolg van hun weigering geen steun meer. Maatschappelijke Steun had bezwaar gemaakt tegen het feit dat HvO twee van deze mensen had opgenomen. Er werd besloten om toch zulke gevallen op te nemen, omdat "onze vereeniging juist ervoor bedoeld is om in zulke gevallen van uitersten nood te helpen."²⁵² En wat te doen met jongens uit het Jongenshuis die lid wilden worden van de Jeugdorganisatie van de NSNAP? De directeur van het Jongenshuis was vanwege zijn weigering dit toe te staan bij de Duitse autoriteiten geroepen. Hij wist hen ervan te overtuigen dat dit niet kon worden toegelaten.²⁵³

§ 4 Het werk gaat door

Als gevolg van de protesten in Amsterdam tegen het harde optreden tegen de joden, gebundeld in de Februaristaking 1941, was het gehele gemeentebestuur van Amsterdam ontslagen. In plaats daarvan werd de regeringscommissaris en later burgemeester E.J. Voûte aangesteld. Hij stond bekend als voorstander van een annexatie van Nederland door het Duitse Rijk. In de bestuursvergadering van 31 maart 1941 werd een bericht besproken waarin de verdeling van de functies van de nieuw benoemde wethouders werd gemeld. Wat betekende dit voor de verhouding van HvO met de gemeente? Er was overleg met de gemeente over een 6% salarisverhoging voor de lagere ambtenaren en over de kwestie van de wachtgelden voor de ontslagen (joodse) ambtenaren.²⁵⁴ Een maand later werd opgemerkt dat iedere salarisverhoging door de rijksbemiddelaars moest worden goedgekeurd.²⁵⁵ Er waren nieuwe diensten en instellingen en nieuwe verordeningen en regelingen waarmee rekening gehouden moest worden. Viel het maandelijks orgaan onder het journalistenbesluit? In november 1941 werd besloten het orgaan vanwege de papierschaarste te verkleinen.²⁵⁶ Er moest vereveningsbelasting (een heffing op alle bedrijven waarmee de hogere kosten voor de sociale voorzieningen moesten worden opgebracht) worden betaald.²⁵⁷ Het bestuur besloot deze met 1,5% op de salarissen van het personeel te verhalen. In oktober kwam er een verordening waardoor er geen leden meer geworven mochten worden. In dezelfde verordening werd bepaald dat toestemming voor ledenwerving en geldinzameling aan de secretaris-generaal van het departement van Justitie kon worden gevraagd. Het bestuur vroeg om die toestemming.²⁵⁸ Een maand later bleek dat Joodse leden en begunstigers niet meer werden toegestaan. Een meisje van Folmina moest haar baan bij een joodse werkgever opgeven.²⁵⁹ In maart 1942 ontving het bestuur een brief van het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken over "een nieuwe afdeling J. voor niet-arische inwoners van de Gemeente".²⁶⁰ De Gemeentegedelegeerde Van Dam was door de wethouder verzocht om inlichtingen over de joodse verpleegden bij HvO. De hoofddirecteur zou deze inlichtingen verstrekken.²⁶¹ Ook in 1941 waren er problemen met de voedselvoorziening. Door de economische exploitatie van Nederland was er over het geheel genomen een daling van de levensstandaard. De werkeloosheid was verdwenen, maar de prijzen stegen sneller dan de lonen en het aantal calorieën daalde vanaf 1941 van 1850 per dag tot 1600 in 1944 en zelfs tot 600 in 1945.²⁶² Bij HvO was er een gebrek aan aardappels dat met peulvruchten en rijst moest worden opgevangen. De rantsoenen moesten, volgens een plan van Honing, tot de helft worden teruggebracht. Het bestuur vroeg zich af hoe er in andere instellingen met dit probleem werd omgegaan. Volgens de hoofddirecteur werden daar extra toewijzingen gegeven, misschien kon HvO daarvoor ook in aanmerking komen?²⁶³ In dezelfde vergadering werd het samenvoegen van de economische- en de distributiedienst besproken. Hieraan gekoppeld werd de vraag of het hoofd van deze nieuwe afdeling niet ook de vervanger van de hoofddirecteur zou kunnen zijn. In 1934 was Niemeyer, de boekhouder met wie Jonker de eerste afdelingen van HvO had opgezet en tot dan toe de vervanger van de hoofddirecteur, met pensioen gegaan. Het bestuur had toen besloten dat er geen vaste vervanger meer werd aangewezen.²⁶⁴ Nu kwam men tot de conclusie, dat een nieuwe vervanger moest worden gezocht. Een paar maanden later werd het profiel van de vervanger vastgesteld:

"De Hoofd-directeur geeft in overweging een niet al te jonge kracht te zoeken. De functie moet zijn een toevoeging aan de Hoofddirectie; de nieuwe kracht zou zich met de propaganda moeten bezighouden en ook een zeker toezicht houden op afdelingen waar een directielid ontbreekt. Indien hij zich ook met den Economischen Dienst zou occupereen en de commissievergaderingen zou bijwonen, zou hij in het geheele werk ingewerkt worden. Men zou hem niet direct moeten mededeelen, dat hij als vervanger van den Hoofddirecteur bedoeld is. De keuze is moeielijk, omdat deze functionaris, naast kennis van maatschappelijk werk, ook een zeker algemeene ontwikkeling moet hebben, zoodat hij boven de afdelingsdirecteuren staat."²⁶⁵

Moeilijk was het vinden van zo iemand zeker en een paar maanden later werd het project door bezuinigingsmaatregelen op losse schroeven gezet.²⁶⁶ In december werd besloten om de directeur van het Observatiehuis, die ook het propagandawerk deed, tot vervanger van de hoofddirecteur te benoemen.²⁶⁷ Naar aanleiding van de ziekte van het hoofd van de Gezinsafdeling, werd door het bestuur opgemerkt dat alleen de directeuren en directrices bij ziekte niet door de Invaliditeitscoöperatie werden gecontroleerd.²⁶⁸ In oktober 1941 werden de toewijzingen van levensmiddelen stopgezet, vanaf dat moment moest alles met de bonnen worden ingekocht.²⁶⁹ Er werd een meisje aangesteld om de 40.000 bonnen per maand te plakken.²⁷⁰ Het gemis aan voeding voor het personeel werd gecompenseerd door een vergoeding van fl 1,- per persoon per dag.²⁷¹ De voeding voor de baby's liep terug.²⁷² In januari 1942 werd opnieuw de voedselsituatie besproken. De directeur van de Mannenafdeling wilde proberen eten zonder bon uit de Centrale Keuken te krijgen. Volgens de hoofddirecteur kreeg men via de bonnen 1900 calorieën, terwijl 3200 calorieën nodig waren. Een bestuurslid had contact gezocht met "Huishoudelijke Voorlichting op Voedingsgebied", volgens haar waren er nog vele adviezen te volgen.²⁷³ Een maand later werd door de Dienst voor de Levensmiddelenvoorziening eten dat was overgebleven, aangeboden en dit werd in dankbaarheid aanvaard. Er werd een kookcursus ingesteld en volgens de doktoren was er op de Kinderafdeling geen bijvoeding nodig.²⁷⁴ En dan was er nog de kwestie met de Schoolkinderenafdeling. In september 1941 werd het bestuur medegedeeld dat er een klacht was over de directeur van deze afdeling. Deze zou bij een keuring van een meisje door de Commissie van den Voedingsraad aanwezig zijn geweest.²⁷⁵ Een maand later bleek uit de notulen van de vergadering van de Commissie van Toezicht dat er meerdere klachten waren over deze afdeling. De zaak werd onderzocht.²⁷⁶ De Commissie van Onderzoek constateerde na de partijen te hebben verhoord, dat er "geen slechte dingen, maar wel zekere vrijheden en familiariteiten" waren voorgevallen. De directeur gaf toe "onvoorzichtig" te hebben gehandeld en het bestuur meende dat hij zijn gedrag zou aanpassen. Toch werd de leiding van de afdeling gesplitst: de directeur zou niet langer de leiding over de meisjes hebben, hiervoor werd een zuster benoemd.²⁷⁷ Grote beroering onder het personeel van deze afdeling ontstond over het besluit van het bestuur om een zuster te ontslaan vanwege haar homosexualiteit. Zij zou betrapt zijn met een 'volontaire'.²⁷⁸ Het bestuur bleef echter bij zijn beslissing. In januari 1942 ontving het bestuur een brief van de directeur waarin deze wees op de inkrimping van de opnamecapaciteit door de luchtbeschermingsmaatregelen. Hij stelde

voor om een school in de Ferdinand Bolstraat of de aangrenzende panden in de Jacob van Campenstraat in gebruik te nemen.²⁷⁹

Eind 1941 besloot het bestuur een pand naast het Jongenshuis te kopen. Er was grote behoefte aan meer ruimte voor deze afdeling, niet het minst omdat het departement van Justitie steeds op opname aandrong. In december werd het gebouw in principe gekocht, maar er moest als niet-economische vereniging toestemming worden gevraagd. In februari 1942 bleek de Commissaris voor niet-commerciële vereenigingen geen toestemming te willen geven. De hoofddirecteur had daarom de hulp van het departement van Justitie ingeroepen. "De heer Coninck Liefsting heeft beloofd naar den Heer Müller Lehning te zullen gaan."²⁸⁰

§ 5 Buigen of barsten

Op 15 april 1942 verschenen een afgevaardigde van de Nederlandsche Volksdienst en de stedelijk leider van Winterhulp Nederland te Amsterdam op het hoofdkantoor van HvO. Bij dit bezoek werd duidelijk gemaakt dat de afgevaardigde door de Commissaris van niet-commerciële verenigingen en stichtingen aangesteld was als gemachtigde bij de vereniging. Hij benoemde op zijn beurt een secretaris die de hoofddirecteur terzijde moest staan. Twee dagen later werd er een bijeenkomst gehouden van de hoofddirecteur en deze secretaris met alle directieleden. De secretaris kondigde in deze vergadering een nieuwe koers voor de vereniging aan en vroeg de directieleden "of zij bereid waren in Nationaal-Socialistische zin op te voeden". De hoofddirecteur raadde de directieleden aan niet meteen te reageren, maar de poging van het bestuur om de aanstelling van de gemachtigde ongedaan te maken af te wachten. Hiertoe wendde het bestuur zich tot de burgemeester. Dit bleek echter vergeefs. Eén directielid zei met overtuiging ja, twee zeiden nee en de rest gaf te kennen "dat zij hun werk even loyaal zouden voortzetten als zij gewoon waren".²⁸¹

Op 8 mei 1942 vond er een bespreking plaats van de gemachtigde met het bestuur en de hoofddirecteur. De gemachtigde had de opdracht om te onderzoeken of het werk van HvO door de Nederlandsche Volksdienst zou kunnen worden overgenomen. Het Observatiehuis zou onder het rijk behoren te vallen, maar naar de mening van de gemachtigde was de rest van de vereniging zeker geschikt om door de Volksdienst te worden overgenomen. Dit zou echter niet betekenen dat er veel zou veranderen; iedereen zou zijn functie kunnen behouden. De gemachtigde had al een bespreking gehad met de directeur van de Schoolkinderenafdeling, een gesprek dat zeer nuttig was geweest; aan de wensen van deze directeur zou zoveel mogelijk tegemoet gekomen worden. Het bestuur gaf te kennen dat het zichzelf beschouwde als zijnde in de uitvoering van zijn functie geschorst. Volgens de gemachtigde was dit juist niet de bedoeling, hij zou graag gebruik maken van de waardevolle adviezen van het bestuur. Het bestuur zei wel bereid te zijn inlichtingen te geven.²⁸²

Intussen had het bestuur met de hoofddirecteur afgesproken dat via de burgemeester getracht zou worden de benoeming van de gemachtigde ongedaan te maken. Indien dit niet zou lukken, dan zou het bestuur aftreden. Na overleg van de burgemeester met de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen bleek, dat het tij niet gekeerd kon worden. Het bestuur trad af, omdat het, zoals het na de oorlog zei, "niet wilde dienen als vlag, die de lading moest dekken, na het ingrijpen der nationaal-socialistische instanties".²⁸³ Op 19 juni 1942 trad het bestuur af en gaf de hoofddirecteur opdracht met zijn staf zo lang mogelijk te blijven en te redden wat er te redden viel.²⁸⁴

De gemachtigde had niet lang nodig om zijn onderzoek te voltooien. Op 11 augustus 1942 was er een bespreking op het stadhuis, waarbij aanwezig waren: de wethouder van Sociale Zaken, de administrateur van die afdeling, de gemachtigde en de hoofddirecteur. De wethouder deed de mededeling dat na bespreking met de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen was besloten:

- 1) "Dat het Rijk het Observatiehuis moet overnemen,
- 2) Dat de Gemeente de volwassen mannen en vrouwen overneemt,
- 3) Dat de Volksdienst alle overige kinderen overneemt,

4) Dat dus hierbij de vereniging "Hulp voor Onbehuisden" wordt opgeheven".²⁸⁵

De administrateur maakte bezwaar tegen het overnemen door de gemeente van het Mannenasiel, omdat dit volgens de wet niet zou mogen (de gemeente mocht geen armlastigen van buiten de gemeente opvangen). De wethouder reageerde daarop door te zeggen dat HvO het Mannenasiel dan maar zou moeten blijven drijven. Na tussenkomst van de hoofddirecteur gold dit tevens voor het Vrouwen- en Kinderasiel in de Roggeveenstraat. De wethouder maakte duidelijk dat het Mannen- en het Vrouweninternaat onder het Verzorgingstehuis zouden gaan vallen. Daarop vroeg de hoofddirecteur of dit ook gold voor de Ongehuwde moeders en hun kinderen en voor vrouwen van jonge leeftijd. Deze konden, naar de mening van de wethouder, niet in het Verzorgingstehuis worden opgenomen, ook voor hen zou HvO moeten zorgen. Vervolgens bracht de hoofddirecteur aan de orde of het niet zo was dat de Volksdienst alleen biologisch volwaardige kinderen opnam. De gemachtigde bevestigde dit en, na overleg met de wethouder werd besloten, dat de biologisch niet-volwaardige kinderen eveneens onder HvO zouden blijven vallen. De Volksdienst zou dan wel het gebouw aan de Stadhouderskade overnemen voor de opvang van de biologisch volwaardige kinderen. Terloops vroeg de hoofddirecteur of het al geregeld was dat het rijk het Observatiehuis zou overnemen. Dit bleek niet het geval en totdat dit wel geregeld zou zijn, zou ook het Observatiehuis bij HvO blijven. HvO werd feitelijk weer opgericht, nadat het in dezelfde vergadering was opgeheven. En als HvO dan toch zou blijven bestaan, moest het Manneninternaat dan nog wel naar de gemeente? De wethouder antwoordde hierop "dat die overdracht toch moet plaatshebben, omdat hij duidelijk verschil wil maken tusschen de Amsterdamsche dakloozen en de intercommunale zwervers: voor de eerstgenoemde aanvaard de Gemeente de zorg, voor de anderen moet het Rijk zorgen; juist omdat het Rijk zich daarvan niets aantrekt wil hij deze splitsing."²⁸⁶

Op 1 januari 1943 ging het Manneninternaat naar de gemeente over, maar HvO bleef het voorlopig besturen en beheren en de voormalige directeur van de Schoolkinderenafdeling (die om niet-politieke redenen zijn ontslag had genomen) werd de nieuwe directeur. In februari 1943 werd er door de gemeente bekend gemaakt dat de statuten van de vereniging veranderd waren; er zou geen gekozen bestuur meer komen, maar het bestuur zou bestaan uit drie leden benoemd door de burgemeester, de Commissaris voor niet-commercieele vereenigingen en stichtingen en de landelijk leider van de Nederlandschen Volksdienst; de vereniging mocht geen leden meer hebben; het doel en de middelen bleven ongewijzigd, met dien verstande dat HvO "(...) haar werkzaamheden [zal] uitstrekken tot diegenen, die tengevolge van Familie- of andere omstandigheden hun huiselijken band verbroken zien (z.g. gebroken gezinnen), voor zover het niet biologisch volwaardigen betreft, hetgeen vast te stellen is door den dokter van de Nederlandschen Volksdienst."²⁸⁷ Er kwamen op verzoek van de gemachtigde verschillende personeelwisselingen en een aantal NSB-personeelsleden en een NSB-directielid werden geïnstalleerd. Er werden op de Kinderafdelingen splitsingen gemaakt tussen 'biologisch volwaardige' en 'biologisch onvolwaardige' kinderen. Een deel van de kinderen werd ondergebracht in gebouwen in de Jacob van Campenstraat, die door de gemachtigde namens de vereniging waren aangekocht.

De vereniging had, net als vrijwel iedereen, vooral de laatste twee jaar van de bezetting grote moeite om aan kleding, voedsel, brandstof etc. te komen en het personeel maakte

lange dagen. Er werd een personeelsvereniging opgericht en een ontspanningsavond gehouden en ook voor de verpleegden werden de feestdagen zoveel mogelijk gevierd. In januari 1945 werden de jongens in het Jongenshuis opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. De hoofddirecteur en de directeur van het Jongenshuis probeerden de voor de verschillende jongens verantwoordelijke instanties (de Kinderrechter, Voogdijraden etc.) en de ouders over de situatie in te lichten. HvO had alleen beslissingsrecht over de eigen voogdijkinderen.²⁸⁸ Al eind 1944 begin 1945 maakten de hoofddirecteur en zijn secretaresse een rapport voor het bestuur, waarin een overzicht van de gebeurtenissen tijdens de bezettingsjaren werd gegeven. De hoofddirecteur had zelf en via zijn secretaresse tijdens de bezetting contact gehouden met het bestuur. Na de bevrijding werd de eerste bestuursvergadering gehouden op 17 mei 1945.

§ 6 Goed en fout

Het bestuur, dat bestond uit dezelfde personen die in juni 1942 waren afgetreden, werd na de bevrijding geplaatst voor de volgende situatie. De vereniging was voor het overgrote deel ongeschonden uit de oorlog gekomen. Dit was natuurlijk een positief resultaat, maar aan de andere kant bestond er in de buitenwereld grote onduidelijkheid hoe dit mogelijk was, daar waar zovele instellingen verboden en opgeheven waren. Er waren allerlei geruchten over een eventuele Duits-vriendelijkheid van de vereniging of zelfs samenwerking van HvO met de Volksdienst. De hoofddirecteur werd hier het meest op aangekeken. Bovendien waren er mensen, die om wat voor reden dan ook, zich niet correct behandeld voelden door de hoofddirecteur, waardoor het Militair Gezag verschillende klachten over de hoofddirecteur te horen kreeg. De naam van de vereniging en die van de hoofddirecteur kwamen in een kwaad daglicht te staan. En dus besloot het bestuur eind mei 1945, onder druk van het Militair Gezag, dat dreigde de hoofddirecteur te schorsen, een Commissie in te stellen die de houding zou moeten onderzoeken van de hoofddirecteur en van degene, die het meest uit was op diens ondergang (de voormalige directeur van de Schoolkinderenafdeling en van het Manneninternaat).²⁸⁹

Deze Commissie bestond uit de substituut-officier van Justitie, de voorzitter van Liefdadigheid naar Vermogen, een sociaal-ambtenaar van de gemeente en een secretaris. Na de bevrijding werd het bestuur tevens geconfronteerd met nog een aantal andere zaken die het gevolg waren van de Duitse bezetting. Zo moesten de NSB-ambtenaren worden ontslagen en voor hen moest nieuw personeel worden aangetrokken. Het bestuur wilde het Manneninternaat van de gemeente terug en wilde zo snel mogelijk weer met de ophaaldienst beginnen (deze was in de oorlog verboden geweest).²⁹⁰ En dan was er een aantal pijnlijke zaken uit de oorlog overgebleven. Twee bestuursleden waren als gevolg van de oorlog overleden; één had de oorlog niet overleefd, de ander was door de Duitsers gefusilleerd. Voor de laatste werd zijn zoon bereid gevonden zijn vaders plaats in het bestuur in te nemen. Wat betreft het overlijden van het bestuurslid Mendes da Costa, de vroegere voorzitter, nam het bestuur zich voor weer een joods bestuurslid op te nemen.²⁹¹ De joodse ambtenaren die in 1940 waren ontslagen kwamen (voor zover ze nog in leven waren) bij het bestuur vragen om hun achterstallige salaris. Het bestuur erkende wel het recht op een teruggave van gederfde inkomsten, maar meende dat de vereniging dit vanwege de slechte financiële toestand niet kon opbrengen. Er moest een regeling worden getroffen. Men stelde de betrokkenen voor met wachtgeld in plaats van salaris genoeg te nemen en liet de zaak verder afhangen van wat de gemeente ervan vond. Deze zou de bedragen moeten subsidiëren. In het geval van de voormalige directeur van het Observatiehuis was er echter geen sprake van dat hij weer terug kon komen. Ook zonder de anti-joodse maatregelen zou hij zijn ontslagen.²⁹² Verschillende oud-werknemers, ook zij die om principiële redenen ontslag hadden genomen, wilden hun banen terug. Er was voor deze kwesties door de regering een Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen genomen waar zij zich op konden beroepen. Toch nam het bestuur niet iedereen terug.²⁹³ De vereniging had er in de oorlog twee panden bijgekregen. Deze waren door de gemachtigde voor HvO aangekocht van de joodse eigenaar, die naar Duitsland moest. Na de oorlog was de vereniging verwickeld in de kwestie wie de rechtmatige eigenaar van deze panden was.

De grootste problemen voor het bestuur vlak na de bevrijding lagen echter bij de zaak rond de hoofddirecteur. Op het moment dat de Commissie van Onderzoek was ingesteld, kwam er vanuit het personeel, vooral van diegenen die direct met de hoofddirecteur hadden samengewerkt, protest tegen de beschuldigingen tegen de hoofddirecteur. Er bestond onder het personeel grote onrust over de hele kwestie. In september 1945 vond er een bijeenkomst plaats van enkele bestuursleden met de directieleden. Die was belegd naar aanleiding van een brief van de directieleden, waarin zij hun ongenoegen over de gang van zaken uiteenzetten en dreigden met het neerleggen van hun werk. De directieleden droegen in deze bespreking verschillende feiten aan, waaruit kon blijken dat de hoofddirecteur zich wel had verzet tegen het bewind van de gemachtigde. Zij beschuldigden de Commissie van Onderzoek van partijdigheid en vreesden dat indien de hoofddirecteur ontslagen zou worden, zijn opvolger de voormalige directeur van de Vrouwen- en Kinderafdeling zou zijn.

De directies wilden voorkomen dat er een "onrechtvaardige beslissing" zou worden genomen. Het bestuur werd gevraagd of de Commissie een maatregel kon voorschrijven (bijvoorbeeld het ontslag van de hoofddirecteur), waarop het bestuur ontkennend antwoordde. De directieleden waren bang dat het werk door de afwezigheid van de hoofddirecteur geschaad zou worden. Bovendien zou het beeld van HvO naar buiten toe worden aangetast.²⁹⁴ Eind juli was de hoofddirecteur met 'vakantie' gestuurd. Dit was gedaan op verzoek van de Commissie van Onderzoek, naar aanleiding van de bekend geworden wens van het Militair Gezag om de hoofddirecteur te schorsen. Het bestuur was bereid de afdelingsdirecties aan te horen, maar waarschuwde wel voor het nemen van drastische maatregelen. Door hun gedrag maakten ze het de hoofddirecteur en de vereniging alleen maar moeilijk. Het personeel moest "vertrouwen op de onpartijdigheid van de Commissie en op de overredingskracht van het Dagelijks Bestuur."²⁹⁵ Het bestuur raadde de directieleden aan al hun bezwaren tegen de gang van zaken zwart op wit te zetten en dit gebeurde dan ook.

Uit deze stukken komt naar voren, dat de directieleden op verschillende manieren weet hadden van sabotagedaden van de hoofddirecteur en zich gesteund voelden in die gevallen waarin zij zelf iets ondernamen, bijvoorbeeld het onderbrengen van onderduikers of het buiten de arbeidsdienst houden van verpleegden. Ook verzamelden zij een aantal verklaringen van mensen die hun dankbaarheid betuigden voor wat de hoofddirecteur voor hen had gedaan. Er waren verzetsmensen bij HvO ondergedoken geweest en een lid van de Binnenlandse Strijdkrachten meldde, dat zonder de hoofddirecteur en de mogelijkheden waarvan zij bij HvO gebruik hadden kunnen maken, hun verzet niet had kunnen slagen.²⁹⁶ Er waren goederen uit handen van de Duitsers gebleven, omdat ze bij HvO waren opgeslagen. Het hoofd van de Provinciale Voedselcommissie voor Noord-Holland verklaarde dat hij met de hoofddirecteur had samengewerkt "(...) als het erom ging goederen of levensmiddelen aan de aandacht der bezetters te onttrekken en deze voor een nuttiger en patriottischer doel te bestemmen."²⁹⁷ En er was een verklaring van de secretaris van het Corps Consulaire te Amsterdam waarin deze zei:

"(...) door zijn gedeeltelijke Joodsche afstamming, bovendien den Heer Honing heeft dank te weten voor hetgeen hij voor een niet gering aantal z.g. Joden heeft gedaan en dat het hem bekend is, dat onder de ogen van de Grüne Polizei z.g.

Joodsche kinderen door illegale Nederlandsche jonge meisjes uit de crèche werden gestolen welke kinderen dan rechtstreeks naar de woning van de heer Honing werden gebracht en daar door mevr. Honing onder belemmerende omstandigheden van politiek niet als betrouwbaar bekend staande burens, werden opgenomen en verzorgd."²⁹⁸

Bovendien werden er verklaringen opgesteld waarin duidelijk werd gemaakt, dat de voormalig directeur van de Schoolkinderenafdeling al in de oorlog een hetze tegen HvO was begonnen, waarbij hij het verhaal vertelde dat door HvO met de NSB werd samengewerkt. Over deze zelfde directeur werd verklaard dat meisjes en personeel weet hadden dat hij op een niet nette manier met verpleegde meisjes was omgegaan.²⁹⁹ Nadat er door de Commissie verhoren waren afgenomen kwamen er klachten over de manier, waarop de Commissie vragen stelde en de getuigen bepaalde zaken in de mond probeerde te leggen. Het bestuur reageerde op deze bezwaren door te zeggen, dat men toch moeilijk een Commissie kon instellen die het gedrag van de Onderzoekscommissie zou moeten onderzoeken. In de bestuursvergadering van september werd medegedeeld, dat het personeel door de Commissie was gehoord (deze verhoorde achttien werknemers en zes ex-werknemers) en dat duidelijk was geworden, dat het personeel achter de hoofddirecteur stond. In deze vergadering kwam tevens een voorstel van de Commissie van Onderzoek aan de orde. Deze vroeg het bestuur om zelf de hoofddirecteur te ontslaan. Dan zou de Commissie in haar rapport kunnen volstaan met "een korte motiveering en de uitspraak, dat de Commissie geen maatregelen noodig acht." Dit wilde het bestuur niet, de uitslag van het onderzoek mocht niet door een beslissing van het bestuur worden beïnvloed.³⁰⁰

Ook de hoofddirecteur zelf reageerde op de gang van zaken. Uit de verhoren door de Commissie had hij de indruk gekregen, dat hij op bepaalde punten zou worden aangevallen. In een uitgebreide brief aan het bestuur van oktober 1945 liet hij weten wat de verklaring voor zijn handelingen was geweest en reageerde hij op de tegen hem ingebrachte beschuldigingen (de strekking daarvan zal ik behandelen nadat ik de conclusie van de Commissie heb behandeld).

In november 1945 ontving het bestuur het voorlopige rapport van de Commissie van Onderzoek. Verschillende bestuursleden waren het oneens met dit rapport en wilden de hoofddirecteur rehabiliteren. Anderen waren toch gaan twijfelen aan het gedrag van de hoofddirecteur. Van bepaalde zaken hadden zij niet geweten. Er was tijdens de bezetting wel overleg geweest tussen de hoofddirecteur en het dagelijks bestuur, "(...) maar steeds nadat er iets belangrijks was gebeurd, niet voordat men voor een beslissing stond. De heer H. wilde blijkbaar alles zelf beslissen en geen gebruik maken van het aanbod van het Bestuur om in het geheim van advies te blijven dienen."³⁰¹ Aan de andere kant vroeg het bestuur zich af, of het de hoofddirecteur wel genoeg had gesteund. Volgens een ander bestuurslid was de hoofddirecteur ten aanzien van de vereniging wel 'goed' geweest, maar had hij te weinig rekening gehouden met het beeld van de vereniging tegenover de buitenwereld. Besloten werd, dat een aantal juristen uit het bestuur de getuigenverhoren zou inzien. Daarnaast zou het bestuur de hoofddirecteur verzoeken ontslag te nemen. Men zou hem daarbij wel duidelijk maken dat het bestuur hem "unaniem politiek goed acht" en dat men medeverantwoordelijkheid erkende. Uiteindelijk had men hem de

moeilijke opdracht gegeven te redden wat er te redden viel en hem daarbij te weinig gesteund.³⁰²

In de vergadering van een paar dagen later bleek dat er door de Commissie van Onderzoek geen toestemming werd gegeven de getuigenverklaringen in te zien. Volgens een bestuurslid had de Commissie van Onderzoek te weinig rekening gehouden met het karakter van de hoofddirecteur. Volgens de gemeente-gedelegeerde had de Commissie het verleden te veel beoordeeld naar het heden. "Dit is een fout, die veel gemaakt wordt."³⁰³ Besloten werd dat het bestuur de hoofddirecteur niet veroordeelde, maar vanwege de publieke opinie zou verzoeken ontslag te nemen. Een aantal bestuursleden bleef voor rehabilitatie van de hoofddirecteur. Het bestuur besloot tevens om in het geval, dat hij geen ontslag zou willen nemen, zelf af te treden. Het bestuur zou de hoofddirecteur niet mogen ontslaan, vanwege zijn gebrek aan steun tijdens de bezetting.³⁰⁴

Begin januari 1946 kwam de Commissie van Onderzoek met het definitieve rapport. Bij het aftreden van het bestuur in 1942 had men de hoofddirecteur verzocht zo lang mogelijk op zijn post te blijven om "te redden, wat er van het werk van de vereeniging te redden viel". Zoals na de oorlog bleek, had de hoofddirecteur deze opdracht vervuld. De Commissie van Onderzoek trok dan ook de volgende conclusie:

"dat de Heer H. als hoofddirecteur van "Hulp voor Onbehuisden" in den bezettingstijd primair slechts één doel voor oogen heeft gehad: de instelling "Hulp voor Onbehuisden" te laten voortbestaan, en zijn functie als hoofddirecteur van die instelling te behouden, zoo noodig ten koste van algemeen Nederlandsche belangen. Tot het bereiken van dit doel heeft hij iederen weg ingeslagen, welke hem daarvoor dienstig voorkwam, ongeacht of het bewandelen van dezen weg de inwendige structuur der instelling zich wijzigde of de in de instelling heerschende geest ongunstig werd beïnvloed. (...) Hij heeft derhalve de komende maatregelen [tegen de Joden, DR] van den bezetter, welke door het Nederlandsche Volk als zoodanig werden verafschuwd, dienstbaar gemaakt aan de belangen van "Hulp voor Onbehuisden". (...) In het bijzonder neemt de Commissie het den Heer H. kwalijk, dat hij volkomen heeft nagelaten het personeel in vaderlandschen zin te steunen en te raden, en dat hij niet heeft getracht gezamenlijk met het personeel als vaderlanders de groote gevaren en moeilijkheden het hoofd te bieden. Het personeel werd misleid en zoover het niettemin het gevaar van afglijden in de verkeerde richting aanvoelde, volkomen in den steek gelaten. Ook in zijn optreden naar buiten (...) heeft de Heer H. niet alleen zorgvuldig vermeden, wat hem en derhalve "Hulp voor Onbehuisden" in moeilijkheden zou kunnen brengen, doch hij is in zijn uitingen ten aanzien van "het nieuwe" verder gegaan, dan noodig was en van hem werd gevraagd. (...) Op grond hiervan is de Commissie van oordeel, dat de Heer H. geacht moet worden niet ten onrechte bij velen uit het publiek en ambtelijke kringen het vertrouwen te hebben verloren, dat vereischt is om daadwerkelijk te kunnen medewerken aan en leiding te geven bij den wederopbouw der vereeniging."³⁰⁵

In de praktijk tijdens de bezetting betekende dit volgens de Commissie dat de hoofddirecteur zich niet verzette tegen het ontslag van joodse werknemers en tegen het verdwijnen van joodse verpleegden uit de vereniging. Hij verzette zich niet tegen wat de nationaal-socialistische opvoeding in de praktijk betekende. Hij verzette zich niet tegen het feit dat sommige werknemers op grond van hun overtuiging ontslag namen en verzette zich niet toen 'foute' hun plaats innamen. Hij verzette zich ook niet tegen de ontwerp-statutenwijziging, waarin een term als 'biologisch niet-volwaardigen' voorkwam. De Commissie meende dat hij geen anti-semiet was en ook geen 'geestelijk collaborateur', hij had alleen ten koste van veel de opdracht van het bestuur uitgevoerd. Het advies van de Commissie was de hoofddirecteur eervol ontslag te laten nemen.³⁰⁶ De hoofddirecteur gaf als verdediging tegen deze beschuldigingen de volgende verklaring. Het ontslag van de joodse medewerkers was nog onder de verantwoordelijkheid van het bestuur gebeurd, evenals de regeling van een financiële vergoeding. De komst van NSB-personeel was het werk van de gemachtigde en net als tegen de andere maatregelen die hem niet aanstonden, kon hij niet zonder opgave van de opdracht van het bestuur daartegen in opstand komen. In zijn verdediging ten aanzien van de kwestie die veel beroering had gewekt, namelijk die over het gebruik van de term 'biologisch volwaardigen', zei hij het volgende:

- a. "dat dit begrip al meer dan 30 jaar oud is (..) (de minder prettige uitdrukking 'minderwaardigen' werd sedert dien, lang vóór de N.S.B. ontstond meer en meer vervangen door het minder kwetsende 'onvolwaardigen'; men denke slechts aan den bekenden "Arbeid voor Onvolwaardigen").
- b. Dat de N.S.B. hierbij slechts enkele (schijnwetenschappelijke) nieuwigheden heeft trachten in te voeren (ras enz.).
- c. Dat de afkeer van den Volksdienst voor biologisch onvolwaardigen door mij is gebruikt om onmiddellijk bij het besluit tot opheffing der Vereeniging, alle kinderen (behalve aanvankelijk de Schoolkinderen) buiten den Volksdienst te houden.
- d. Dat de splitsing [tussen biologisch volwaardige en biologisch niet-volwaardige kinderen, DR] geschiedde op grond van de oorspronkelijk aan de uitdrukking biologisch minderwaardigen gehechte beteekenis (lichamelijk bijzondere zorg behoevenden, kinderen afkomstig uit a-sociale gezinnen, debiliteit, lichte psychopathie of grensgevallen, z.g. moeilijke kinderen als daar zijn leerlingen van het buitengewoon onderwijs).
- e. Dat het mij daarbij voorts gelukt was ook Justitie-, Voogdijraads- en Voogdijkinderen buiten de Volksdienst te houden."³⁰⁷

Door de kinderen tegenover de Volksdienst voor te stellen als biologisch onvolwaardigen, waarborgde hij hun vrijwaring voor een nationaal-socialistische opvoeding. Bovendien had hij er al eerder op gewezen, dat hij al in 1933 en 1934 in "HvO" stukken geschreven had, waarin hij waarschuwde tegen het gebruik van termen waarbij op rationalistische gronden de hulp aan bepaalde groepen mensen afhankelijk werd gemaakt van hun 'waardevolheid', het soort hulpverlening waaraan volgens hem de "barmhertigheidsgedachte" ontbrak.³⁰⁸

§ 7 De zuivering

Inmiddels was met de hoofddirecteur overlegd en deze had ingestemd met het plan om drie maanden na de aanstelling van een opvolger, ontslag te nemen. Hij had begrip voor het feit "(...) dat er mensen zullen zijn, die mijn werk in den oorlog niet hebben kunnen doorzien, dus niet konden begrijpen en er dus wantrouwend tegenover kwamen te staan, en dat dit natuurlijk de reputatie van HvO had geschaad (en de mijne niet minder)."³⁰⁹ Hij vermeldde daarbij dat dit tijdens de bezetting kennelijk niet geleid had tot een daling van de giften. Het 'hogere personeel' werd ingelicht over de gang van zaken en ook dat verzet zich daartegen niet. Het bestuur vond dat, naar aanleiding van het eindrapport, geen nieuwe beslissingen genomen dienden te worden. De eis van de Commissie dat het rapport aan de 'klagers' zou moeten worden getoond, werd niet ingewilligd. Ook meende het bestuur dat de hoofddirecteur het rapport maar niet moest zien, anders zou de zaak nooit afgelopen zijn. Het bestuur besloot dat er niets over het rapport zou worden gepubliceerd. Het toezenden van een speciale mededeling aan de overheidsorganen was volgens de gemeente-gedelegeerde niet nodig: "men heeft genoeg van de zuivering."³¹⁰ Dat de Commissie van Onderzoek geen genoegen nam met deze maatregelen bleek een maand later. Op de vergadering van februari 1946 bleek dat de Commissie op straffe van een bezoek aan de wethouder en de G.A.C. een aantal eisen stelde:

1. de Hoofddirecteur moest per 1 maart (1946) worden ontslagen, wel of geen opvolger;
2. het bestuur moest de hoofddirecteur in het openbaar afvallen en moest spijt betuigen voor hetgeen in de oorlog gebeurd was;
3. alle personeelsleden die om principiële redenen ontslag hadden genomen, moesten rechtsherstel krijgen;
4. de autoriteiten en de besturen van organisaties als Pro Juventute moesten het rapport inzien.³¹¹

Vooraf ten aanzien van de punten twee en vier maakte het bestuur bezwaar. De kwestie was een interne aangelegenheid en ging de besturen van andere instellingen niets aan. Ten aanzien van punt twee meende men dat dit te zeer tegen het belang van de vereniging zou zijn. Wat betreft de hoofddirecteur, wilde het bestuur de termijn van drie maanden na de komst van de opvolger wel schrappen. Het rechtsherstel voor de ex-personeelsleden zou hetzelfde zijn als die voor de ontslagen joodse werknemers.³¹² Ondertussen was de voormalige directeur van de Schoolkinderenafdeling ontslagen. Het rapport over hem was ook niet al te gunstig en het bestuur besloot om dit aan verschillende mensen toe te sturen. Volgens een bestuurslid was deze man "niet alleen een levend gevaar voor HvO, maar voor de gehele Kinderbescherming."³¹³ In de volgende bestuursvergadering meende het bestuur dat het een schouderklopje had verdiend. De hele kwestie was op een "humane wijze" tot een einde gebracht. De hoofddirecteur had zijn ontslag per 28 februari 1946 ingediend "en heeft gevoeld, dat hij tot op zekere hoogte verkeerd heeft gehandeld". Het bestuur zou nog overwegen of hem eervol ontslag zou worden verleend, "onder dankbetuiging voor de vele diensten aan de vereniging bewezen".³¹⁴ Op 28 februari zou er een afscheidsbijeenkomst voor de hoofddirecteur worden gehouden. Het bestuur hoopte dat hiermee de rust weer zou keren. Aan de Commissie werd nog in juni

1946 een brief geschreven, waarin het bestuur zei het te betreuren "meer dan wij U zeggen kunnen, dat Uwe Commissie het in haar gestelde vertrouwen heeft geschonden door het uit de aard der zaak vertrouwelijke aan ons bestuur uitgebrachte rapport zonder onze voorkennis of goedkeuring openbaar te maken op de door u geschetste wijze".³¹⁵ Uiteindelijk zou de hele kwestie door de tijd in de vergetelheid geraken, maar de zaak was niet zonder pijn en moeite afgehandeld.

Conclusie

In de 45 jaar na de Tweede Wereldoorlog is er bij HVO veel veranderd. Een aantal afdelingen, zoals de kindertehuizen, is er niet meer. In de verhouding tussen particulier initiatief en overheid is de eerste (financieel) geheel afhankelijk van de laatste. Er zijn pogingen gedaan tot een fusie van HVO met andere welzijnsinstellingen, maar waarschijnlijk vanwege het feit dat de vereniging zo'n verscheidenheid aan hulpverlening biedt, zijn deze pogingen mislukt. Het werk zelf, de manier waarop personeel en cliënten met elkaar omgaan is, na de ontwikkelingen van de jaren zeventig, eveneens veranderd. Dit geldt ook voor de verhouding tussen bestuur en directie en bijvoorbeeld de Commissies van Toezicht bestaan niet meer. Toch is er nog veel van de oude vereniging in de vereniging van nu terug te vinden, al was het alleen maar omdat de ontwikkelingen die in dit stuk zijn beschreven, de gebeurtenissen van na de oorlog mede bepaald hebben. De wezenlijke structuur van HVO bestaat nog steeds, er is nog steeds een hoofdkantoor, een opvanghuis voor zwervers (het Mannenasiel), een opvanghuis voor jongeren (het Meisjes- en Jongenshuis), een voogdijafdeling, een reclasseringsafdeling en het zal niemand echt verbazen dat er nog steeds vrouwen en kinderen worden opgevangen in het complex aan de Roggeveen- Van Neckstraat. Tot twintig jaar na de oorlog zaten er nog verschillende afdelingen van HVO in panden die de gemeente begin jaren dertig tijdelijk had aangewezen.

In de inleiding heb ik een aantal ontwikkelingen genoemd die in de literatuur over de geschiedenis van het welzijnswerk in Nederland te vinden zijn. Van deze vier ontwikkelingen (verhouding overheid-particulier initiatief, professionalisering, het denken over armoede en armenzorg en de differentiatie) heb ik in mijn geschiedenis van de vereniging HVO tussen 1904-1945, de meeste aandacht besteed aan die in de verhouding tussen particulier initiatief en overheid. Daarmee is niet gezegd dat dit tevens de belangrijkste ontwikkeling was waarmee HVO te maken had. Het soort bronnen dat ik heb gebruikt en mijn eigen voorkeur hebben deze keuze bepaald.

Uit de bronnen komt naar voren dat er in de eerste veertig jaar te sprake was van een ontwikkeling van grote zelfstandigheid van de vereniging naar wederzijdse afhankelijkheid van HVO en de gemeente Amsterdam en in mindere mate van het ministerie van Justitie. Nadat de gemeente het Oude Buitengasthuis aan de vereniging had afgestaan, was HVO als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, de economische ontwikkeling en de uitbreiding van het werk afhankelijk geworden van financiële ondersteuning door de gemeente Amsterdam. Daarvòòr was, met de komst van wettelijke regelingen zoals de Kinderwetten en de Reclasseringsregeling, de hulpverlening aan bepaalde groepen armen door middel van verpleegsubsidies, mogelijk gemaakt. Zowel het ministerie van Justitie die de verpleegsubsidies betaalde, als de gemeente Amsterdam, hebben op grond van deze financiële steun bepaalde eisen gesteld aan het functioneren van de vereniging. Onder Jonker en het toenmalige bestuur, had men daar bij HVO nog de meeste problemen mee, zoals bleek uit de houding van Jonker ten opzichte van het Observatiehuis, de gezinsopvang en de gasthuiskinderen. Jonker kon, als 'founding father' van de vereniging, moeilijk afstand doen van wat hij als zijn verantwoordelijkheid zag. Bij de komst van Honing was de verhouding tussen de gemeente en de vereniging al zo veranderd dat men aan de invloed van de gemeente, eerst in de vorm van een Commissie van Bijstand, later door middel van de gemeente gedelegeerden, gewend was geraakt.

Toch waren er ook in die periode (1923-1940) kwesties waarin de gemeente en de vereniging een ander standpunt innamen zodat het niet eenvoudig was om deze op een lijn te krijgen, getuige de houding van de gemeente ten opzichte van het Observatiehuis. Uit de Observatiehuiskwestie die daarvoor gespeeld had (de onzedelijkheidskwestie), bleek dat bestuur en directie zich evenmin neerlegden bij een op de voorgrond tredende minister van Justitie, hierbij werd wel duidelijk dat de uiteindelijk verantwoordelijkheid bij het bestuur moest liggen. Vooral in de jaren dertig raakte HVO door de Pesthuiskwestie en de economische crisis nauw verweven met de problemen van het rijk en de gemeente Amsterdam. Door de gemeente gedane beloften konden niet worden nagekomen; de decentralisatie die het gevolg was van de afbraak van het OBG, heeft het gezicht van de vereniging tot op heden bepaald.

In tegenstelling tot de periode Jonker, waarin de vereniging zich enorm uitbreidde, was er onder Honing sprake van bezuinigingen en het bestendiging. In de laatste jaren voor de oorlog, onder meer tengevolg van de steunregelingen, was er zelfs sprake van een concurrentiestrijd tussen bepaalde afdelingen van HVO en gemeentestellingen. Het merkwaardige feit deed zich voor dat men vocht om elkaars verpleegden. Het ging niet meer alleen om het geven van directe hulp, maar ook om het voortbestaan van de vereniging. Dit gegeven komt het sterkst naar voren in de houding van de vereniging tijdens de Duitse bezetting. De maatregelen tegen de joden werden zonder slag of stoot uitgevoerd en de opdracht die het bestuur bij zijn aftreden in juni 1942 aan de hoofddirecteur gaf, is daarvan het beste bewijs. De hoofddirecteur moest de vereniging behouden en deze opdracht heeft hij dan ook uitgevoerd. Dit was het grootste verwijt dat de Commissie van Onderzoek die zijn gedrag tijdens de oorlog na de bevrijding onderzocht, hem maakte en hij werd er uiteindelijk zelf het slachtoffer.

Uit dit verhaal blijkt hoe de vereniging uitgroeide tot een grote, professionele armenzorginstelling. De Jonkers begonnen met vijf personeelsleden en hun aantal groeide met de uitbreiding van het werk. Het waren echter nog de heer en mevrouw Jonker die zich dag en nacht met de praktijk van het werk bezighielden. Als een echt 'ouderpaar' voelden zij zich direct verantwoordelijk voor ieder individu dat bij HvO werd verpleegd. Al in het conflict met de Commissie van Toezicht voor het Observatiehuis bleek dat Jonker, als man van de praktijk, moeite had met de 'professionals' die zich in zijn ogen te veel met het werk bemoeiden. Maar hij zag daarentegen wel het belang in van personeel dat een specifieke scholing had voor het werk dat HvO verichtte. Ook Honing had dit inzicht en de vereniging heeft er dan ook altijd voor gezorgd dat het personeel door middel van cursussen beter op het werk ingespeeld raakte. Vooral voor het aannemen van het hogere personeel trachtte men de hoogste eisen aan de opleiding te stellen, alhoewel dit vanwege de bezuinigingen niet altijd lukte. In de praktijk leidden verschillen in opvatting over de juiste, professionele handelwijze vaak tot spanningen, zoals bleek uit de conflicten binnen het Jongenshuis en het Observatiehuis. Het bestuur en later vooral Honing, hebben zich voor een professionele organisatie van de vereniging ingezet. Vandaar ook het grote aantal juristen en later ook artsen die in het bestuur zitting hadden; kennis van het werk werd een vereiste voor het bestuurslidmaatschap. Al onder Jonker probeerde het bestuur zijn uiteenlopende en steeds groeiende taak te organiseren. Onder Honing werd dit vormgegeven door middel van de Commissies van Toezicht. De organisatiestructuur die daardoor ontstond was, zoals het bestuur zelf al

verwachtte, evenwel aanleiding tot nieuwe conflicten over de vraag wie uiteindelijk de verantwoordelijkheid over de verschillende taken had. Tijdens de periode Jonker was al duidelijk geworden dat de grens tussen de verantwoordelijkheid van hoofdbestuur en hoofddirectie moeilijk te trekken was. Tijdens de Duitse bezetting bleek pas goed hoe ingewikkeld het was als één persoon de verantwoordelijkheid voor de gehele vereniging op zich moest nemen.

In de ontwikkeling over het denken over armoede en armenzorg neemt HvO een duidelijke plaats in. De opvattingen van het bestuur en de hoofddirecteuren (Jonker en Honing) over de armenzorg waren bepalend voor het soort werk dat de vereniging deed en de manier waarop dit gebeurde. De ontwikkelingen in de moderne armenzorg zijn niet aan de vereniging voorbij gegaan en HvO was zelf ook deel van de veranderingen. Zowel Jonker als Honing gingen ervan uit dat iedereen recht had op hulp. Door de veranderingen ten gevolge van de verschillende sociale wetten en steunregelingen, kreeg men bij HvO met andere soorten armen te maken. Onder Jonker waren het mensen uit verschillende lagen van de bevolking en waren de oorzaken van de armoede gelegen in werkeloosheid, ziekte, invaliditeit, zwangerschap en leeftijd. Onder Honing kwamen er minder werkelozen direct in de onderste laag van de samenleving terecht en de groep die bij HvO opgevangen werd ging meer en meer bestaan uit kinderen, ouden van dagen en mensen met een beperkte geestelijke ontwikkeling. De vereniging werd ook beïnvloed door de ontwikkelingen van buitenaf, zoals bleek uit het feit dat er in de jaren tussen 1915 en 1925 ook gesproken werd over 'ontoelaatbaren' en de manier waarop in de oorlog gesproken werd over 'biologisch onvolwaardigen'.

De hoofddirecteur van HvO genoot bij de autoriteiten en andere organisaties grote bekendheid en respect en zijn medewerking werd in verschillende kwesties gevraagd, zoals bleek bij de reclasseringsregeling, de oplossing van het probleem van de gezinsopvang en de oprichting van de observatiehuizen. HvO kende een geheel eigen wijze van omgaan met armen en armoede. Deze wijze van handelen heeft men zelfs tijdens de bezetting niet hoeven opgeven.

De geschiedenis van het welzijnswerk in Nederland is in hoge mate bepaald door de differentiatie van het werk. Er was een onderscheid tussen de organisaties op basis van de verzuiling en die op grond van het soort werk dat verricht werd. HvO heeft daarin altijd een merkwaardige positie ingenomen. Ten eerste was HvO nu juist een vereniging die zich niet specialiseerde in maar één soort werk; maar er werden verschillende vormen van armenzorg aangeboden. Daarnaast stond de neutraliteit altijd hoog in het vaandel. De oorsprong daarvan ligt zowel bij het bestuur, als bij de hoofddirectie die de vereniging hebben opgericht. De bestuursleden waren, ondanks dat ze lid waren van typische verzuilde organisaties, in staat om gezamenlijk een neutrale vereniging te besturen. Dit gegeven kan interessant zijn voor de geschiedenis van de verzuiling in Nederland. Daarnaast waren Jonker en Honing beiden, zij het vanuit verschillende overtuiging, neutraal in hart en nieren: het verlenen van hulp stond voorop. De vereniging is dan ook altijd bevolkt geweest door een grote verscheidenheid van mensen uit verschillende geloofsrichtingen. Het feit dat HvO altijd deel uitmaakte van organisaties die probeerden de samenwerking tussen instellingen te bevorderen, getuigt van het feit dat HvO in de verzuilde samenleving die Nederland toen was, geen eng standpunt innam.

Al met al heeft de vereniging HvO door haar omvang, haar manier van werken, de samenstelling van het bestuur, haar beide hoofddirecteuren, haar contacten met rijk en gemeente en haar positie onder de andere armenzorginstellingen een belangrijke rol gespeeld in Amsterdam. Vandaar dat het onderzoek naar de geschiedenis van de vereniging zo interessant is en vandaar ook dat meer (historisch) onderzoek naar verschillende aspecten van de geschiedenis van de vereniging nuttig kan zijn. In de literatuur over de geschiedenis van het welzijnswerk in Nederland is er mijns inziens nog te weinig onderzoek gedaan naar het functioneren van de instellingen die het welzijnswerk uitvoerden. Archiefonderzoek naar de geschiedenis van het grote aantal welzijnsinstellingen dat Nederland rijk is en was, zal een schat aan informatie kunnen opleveren. In dit verband is het initiatief van de huidige directeur van HvO dat aan de basis lag van dit onderzoek, ook voor andere instelling de moeite van het navolgen waard.

Bronnen

- Archief van de vereniging HVO, Centraal Bureau HVO.
- Gemeentearchief Amsterdam, Particulier Archief HVO nr. 372.
- *Gemeentebled*.
- Het huisorgaan van de vereniging HVO: "*Hulp voor Onbehuisden*" en *Stemmen uit de diepte*.

Literatuur

- Berger, J.A., *Van Armenzorg tot Werklozenzorg*, (Amsterdam 1936).
- Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar de heilstaat. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, (Amsterdam/Brussel 1984).
- Dam, J.C. van, e.a., *Honderd jaar Armenwet 1854-1954. Maatschappelijke zorg in historisch perspectief*, (Alphen aan de Rijn 1955).
- Dam, J.C., van, 'Schets van zestig jaar burgerlijke armenzorg (1854-1914)', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, (Tilburg 1965) pp. 101-123.
- Dam J.C., van, 'De periode van mei 1940 tot heden', in: J.C van Dam, *Honderd jaar Armenwet*, (Alphen aan de Rijn 1955), pp. 191-264.
- Dekker, J.J.H., *Straffen, redden en opvoeden*, (Assen/Maastricht 1985).
- Dercksen, A.M.M., en L. Verplancken, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, (Meppel 1987).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *De arme en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief*, (z.p. 1961).
- *De finantieele statistiek van het Maatschappelijk Hulpbetoon te Amsterdam*.
- Fokkens, J.W., *Reclassering en strafrechtspeling*, (Arnhem 1981)
- Fuchs, J.M., *Ik zal doen wat in mijn vermogen is. Honderd jaar Amsterdamse liefdadigheid*, (Amsterdam 1971).
- Fuchs, J.M., *Opvangen en opvoeden. Lutherse wezenzorg in Amsterdam 1878-1978*, (Amsterdam 1978).
- Galesloot, H. en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, (Amsterdam z.t.).
- Gelder, B. van, en A. Zijp, 'De burger als andragoog, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk', *Tijdschrift voor Agologie (TvA)*, 7 (1978) pp. 216-227.
- Goedmakers, J.P.J., 'De periode van 1854 tot 1912', in : J.C. van Dam, *Honderd jaren armenwet*, (Alphen aan de Rijn 1955), pp. 67-149.
- Hermans, H., *De Raad voor de Kinderbescherming*, (Zwolle 1984).
- Hohe, B.J., 'Social-casework als verwetenschappelijkte variant van een omvattende strategie; een aanvulling op Michielse', *TvA*, 13 (1984) pp. 311-315.
- Honing, G.H., *De vreedzame strijd*, (Amsterdam z.j.).
- Hoppe, P.M., van, 'Een kwarteeuw burgerlijke, kerkelijke en particuliere armenzorg (1915-1940)', in: H.F.J.M van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, (Tilburg 1965), pp. 32-49.
- Hueting, E., *Voortgang zonder samenhang. Deel II, de permanente herstructurering in het welzijnswerk*, (Tilburg 1989).

- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, (Den Haag 1988).
- Jong, L. de, *De bezetting*, (Den Haag/Antwerpen 1973).
- Jonge, J.A., 'Het economische leven in Nederland 1895-1914', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 12, (Haarlem 1977), pp. 249-284.
- Kamphuis, M., *Kijken in de spiegel van het verleden; veertig jaar avonturen in en om welzijnsland*, (z.p. 1986).
- Karsten, L., 'Historische andragologie en maatschappijgeschiedenis', *TvA*, 13 (1984) pp. 6-19.
- Kloek, E., *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis*, (Amsterdam 1981).
- Kossmann, E.H., *De lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, (Amsterdam/Brussel 1984).
- Kruithof, B., J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981).
- Lans, J. van der, 'Besturen in de jaren '90: werk voor vaklui', *Tijdschrift voor de sociale sector*, (1989)4, pp. 12-17.
- Liagre Böhl, H. de en G. Meershoek (red.), *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*, (Zwolle 1989).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam 1982).
- Loo, L.F., van, *'Den arme gegeven...' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, (Amsterdam 1981).
- Messing, F., 'Het economische leven in Nederland 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 13, (Haarlem 1978), pp. 159-201.
- Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*, (Amsterdam 1977).
- Michielse, H.C.M., 'Individualisering en levenssamenhang; over de stand van het historisch onderzoek in de andragologie', *TvA*, 13 (1984), pp.20-48.
- Michielse, H.C.M., 'Over andragologie als beschavingsarbeid', *TvA*, 16 (1987), pp. 350-357.
- Michielse, H.C.M., 'Welvaart, welzijn en geluk. Geschiedenis van de andragogische praktijken na 1945', *IWA Rapport 14*, (z.p., z.j.).
- Mijnhardt, W.W., en A.J. Wichers, (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief. Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, (Edam 1984).
- Moltzer, M.J.A., *Maatschappelijk werk*, (Den Haag 1948).
- Nagel, W.H., *Het werkschuwe tuing*, (Alphen aan de Rijn 1977).
- Ney, R., *Voortgang zonder samenhang. Deel I, De organisatie van het maatschappelijk werk*, (Zutphen 1989).
- Nijenhuis, H., 'Andragogie als instrument van de heersende macht?', *TvA*, 5(1976), pp. 347-352.
- Nijenhuis, H., 'Historie als legitimering: een reactie', *TvA*, 11 (1982), pp. 312-317.
- Nijenhuis, H., 'Historische andragologie - schakel in de emancipatorische andragologie?', *TvA*, 10(1981)2, pp. 84-96.
- Nijenhuis, H. 'Honderd jaar Agoog', *TvA*, 17 (1988), pp. 85-99.
- Nijenhuis, H., 'De verhouding overheid-particulier initiatief - een historische schets',

- TvA, 7 (1978) 3, pp. 131-146.
- Nijenhuis, H., *Volksopvoeding tussen elite en massa*, (Meppel/Amsterdam 1981).
 - Nijenhuis, H., *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*, (Utrecht 1987).
 - Nijenhuis, H., 'Zoeken naar een praktische theorie: een geschiedenis van de andragologie in Nederland', *TvA*, 14(1985)1, pp. 5-26.
 - Noordam, N.F., 'Krijgen de andragogische wetenschappen er een historische dimensie bij of juist niet?', *TvA*, 5(1976), pp. 347-352.
 - Noordman, J., 'Pedagogische ideeëngeschiedenis', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1982), pp. 139-155.
 - Notten, A.L.T., 'Professionalisering op krediet', *TvA*, 17 (1988), pp. 29-45.
 - Notten, A.L.T., 'Het Nut tussen beschavingsoffensief en de nadagen van de verzorgingsstaat', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, (Edam 1984), pp. 338-353.
 - Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, (Meppel 1984).
 - Röling, H.Q., 'Gezinsgeschiedenis en gezinsideologie', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 37-65.
 - Rooy, P. de, 'Armenzorg in Nederland', in : B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 96-104.
 - Rooy, P. de, 'Jeugdbeweging in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 127-138.
 - Rooy, P. de, 'Kinderbescherming in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 105-126.
 - Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, (Amsterdam 1978).
 - Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, (Nijmegen 1983).
 - Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, (Amsterdam 1989).
 - Tjeenk-Willink, M., en A. Treurniet, 'Voortgang en samenhang', in: J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk werk. Krachten, Terreinen, Methoden*, (Assen 1964), pp. 2-40.
 - Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1870-1914', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 13, (Haarlem 1978), pp. 77-101 en 295-327.
 - Tijn, Th. van, 'Sociale verhoudingen en opvattingen daarover', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 12, (Haarlem 1977), pp. 33-49.
 - Traas, M., 'Een poging tot een historisch-materialistische analyse van de andragologie', *TvA*, 5 (1976), pp. 290-306.
 - Valk, L. van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*, (Delft 1986).
 - Vries, J. de, 'Het economische leven in Nederland 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 13, (Haarlem 1978), pp. 102-145.
 - Vries, J. de, *De Nederlandse economie tijdens de twintigste eeuw*, (Bussum 1983).
 - Vries, J. de, 'De periode van 1912 tot 1940', in: J.C. van Dam, *Honderd jaren Armenwet*, (Alphen aan de Rijn 1955), pp. 150-189.
 - Welvaart en welzijn; Toelichting op de begroting van het Ministerie van Maatschappelijk werk 1963', in: J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk Werk. Krachten, Terreinen, Methoden*, (Assen 1964), pp. 40-81.

D. Rigter, 'Eene dringende noodzakelijkheid'. *Geschiedenis van de Vereniging Hulp voor Onbehuisden 1904-1945*, (Amsterdam 1990), Stadsuitgeverij

- Wersch, P. van, *Democratisering van het bestuur van non-profit instellingen*, (Alphen aan de Rijn 1979).
- Wilterdink, N., 'Norbert Elias en onze beschaving', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 13-22.

Noten

- ¹ De vereniging van nu heet HVO. Bij de oprichting heette de vereniging "Hulp voor Onbehuisden", ook wel afgekort met HvO. Al voor de Tweede Wereldoorlog waren er bezwaren tegen deze naam. Vanaf eind jaren zestig is de naam definitief veranderd in HVO. Daar waar het in dit stuk gaat over de vereniging van nu gebruik ik HVO, wanneer het gaat over de vereniging in de periode 1904-1945 schrijf ik HvO
- ² Jaarverslag van de vereniging HVO 1988
- ³ H.C.M. Michielse, 'Individualisering en levenssamenhang; over de stand van het historisch onderzoek in de andragologie', *Tijdschrift voor Agologie* (TVA), 13(1984)1, pp. 20-48
- ⁴ zie als belangrijkste voorbeeld H.C.M., Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*, (Amsterdam 1977)
- ⁵ N. Wilterdink, 'Norbert Elias en onze beschaving', in: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy,(red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 13-22
- ⁶ A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, (Meppel 1984) pp. 199-217
- ⁷ A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, (Amsterdam 1989), pp. 224-262
- ⁸ Copieboek 1, p. 6, Centraal Bureau van de Vereniging HVO (CB)
- ⁹ Ibidem, p. 4
- ¹⁰ Ibidem, pp. 57-58
- ¹¹ H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam, Deel 6 1848-1925*, (Utrecht/Antwerpen 1973), pp. 256-259
- ¹² De radicalen waren een afscheiding van de Liberale Unie. Zij waren voor algemeen kiesrecht en sociale wetgeving. Zij hadden een belangrijke positie in de Amsterdamse Gemeenteraad eind van de negentiende, begin van de twintigste eeuw. Vooral ten aanzien van de gemeenteraadspolitiek waren de radicalen een voorstander van regulering door de gemeente van het economische en sociale leven. Zie ook P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeenteraadspolitiek, 1894-1929*, en G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901*, (Den Haag 1980)
- ¹³ L.F. van Loo, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, (Amsterdam 1981), p. 82
- ¹⁴ Het werk van de Charity Organisation Society begon in 1896 in Londen en had tot doel de versnippering in de armenzorg tegen te gaan door samenwerking tussen de instellingen. Het Elberfelderstelsel was een systeem waarbij een bepaald gebied in stukken werd opgedeeld waarvoor een armbezoeker verantwoordelijk was. Op deze manier probeerde men de hulp in de vorm van huisbezoek, arbeidsbemiddeling en renteloze voorschotten, te organiseren. Beide systemen zijn in Nederland overgenomen. Zie ook A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, pp. 147-148 en 179-181
- ¹⁵ L. van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*, (Delft 1986), p. 98
- ¹⁶ Liefdadigheid naar Vermogen was een van de moderne armenzorgverenigingen. Zie ook A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, pp. 143-174 en J.M. Fuchs, *Ik zal doen wat in mijn vermogen ligt. Honderd jaar Amsterdamse liefdadigheid*, (Amsterdam 1971) en B. van den Bosch, H. Ebbing en D. Rigter, *Hulp na Onderzoek*, (Noordeloos 1994)

- ¹⁷ "Hulp voor Onbehuisden" ("HvO"), 1(1908), pp. 18-19
- ¹⁸ Gemeente Archief Amsterdam (GAA), Particulier Archief (PA), HVO inventarisnummer 372, 1, Notulen Bestuur (NB), 9 februari 1905
- ¹⁹ GAA, PA 372, 1, NB, 10 augustus 1905
- ²⁰ *Het echtpaar Jonker en hun werk, uitgegeven door het bestuur van "Hulp voor Onbehuisden"*, (Amsterdam z.j.), p. 4
- ²¹ A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, pp. 37-38
- ²² H. Brugmans, *Geschiedenis*, pp. 358-359
- ²³ *Armenzorg te Amsterdam. Statistische mededeelingen van het Bureau van statistiek*, (Amsterdam 1918) pp. 130-131 en vergelijk A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, p. 204
- ²⁴ A. Keppler, *Gemeentelijke woningbouw*, (Amsterdam 1913), pp. 7-24
- ²⁵ *Het echtpaar*, p. 5
- ²⁶ "HvO", 2 (1909), pp. 5-12
- ²⁷ GAA, PA 372, 1, NB, 9 maart 1905
- ²⁸ Ibidem
- ²⁹ GAA, PA 372, 1a, NB, 9 december 1909
- ³⁰ GAA, PA 372, 1, NB, 3 mei 1906
- ³¹ Ibidem
- ³² Ibidem
- ³³ "HvO", 2(1909), p. 11
- ³⁴ "HvO", 2(1909), pp. 42-46
- ³⁵ J.W. Fokkens, *Reclassering en strafrechtspleging*, (Arnhem 1981), p. 13
- ³⁶ GAA, PA 372, 1a, NB, 13 juli 1911
- ³⁷ G.H. Honing, *De vreedzame strijd*, (Amsterdam z.j.), pp. 241-247 en p. 277
- ³⁸ GAA, PA 372, 1c, NB, 4 september 1915
- ³⁹ GAA, PA 372, 1c, NB, 15 januari 1916
- ⁴⁰ GAA, PA 372, 1c, NB, 9 maart 1916
- ⁴¹ GAA, PA 372, 1c, NB, 11 mei 1916
- ⁴² GAA, PA 372, 1c, NB, 14 juni 1916
- ⁴³ "HvO", 2(1909), p. 11
- ⁴⁴ P. de Rooy, 'Kinderbescherming in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 111-118
- ⁴⁵ GAA, PA 372, 1a, NB, 10 december 1908
- ⁴⁶ GAA, PA 372, 1a, NB, 8 oktober 1908
- ⁴⁷ Ibidem
- ⁴⁸ GAA, PA 372, 1a, NB, 13 mei 1908
- ⁴⁹ GAA, PA 372, 1a, NB, 13 januari 1910
- ⁵⁰ GAA, PA 372, 1a, NB, 10 november 1910
- ⁵¹ GAA, PA 372, 1a, NB, 13 januari 1910
- ⁵² G.H. Honing, *De vreedzame strijd*, p. 135
- ⁵³ Ibidem, p. 146
- ⁵⁴ GAA, PA 372, 1a, NB, 14 september 1911
- ⁵⁵ GAA, PA 372, 1b, NB, 14 november 1912
- ⁵⁶ L. van der Valk, *Pauperzorg*, pp. 15-28

- ⁵⁷ GAA, PA 372, 1c, NB, 13 november 1913
- ⁵⁸ GAA, PA 372, 1d, NB, 20 november 1916 en 19 februari 1917
- ⁵⁹ GAA, PA 372, 1c, NB, 14 juni 1914 en 9 juli 1914
- ⁶⁰ GAA, PA 372, 1d, NB, 10 februari 1916
- ⁶¹ "HvO", 6(1914)10, p. 7
- ⁶² *Statistische mededeelingen*, (Amsterdam 1918), pp. 130-131
- ⁶³ GAA, PA 372, 1c, NB, 10 december 1914
- ⁶⁴ "HvO", 6(1914), p. 28
- ⁶⁵ Ibidem
- ⁶⁶ L. van der Valk, *Pauperzorg*, pp. 44-45
- ⁶⁷ H. Brugmans, *Geschiedenis*, p. 289
- ⁶⁸ GAA, PA 372, 1c, NB, 27 augustus 1914
- ⁶⁹ GAA, PA 372, 1d, NB, 4 november 1918
- ⁷⁰ GAA, PA 372, 1c, NB, 9 oktober 1914
- ⁷¹ "HvO", 6(1914), p. 49
- ⁷² GAA, PA 372, 1c, NB, 10 september 1914
- ⁷³ GAA, PA 372, 1b, NB, 27 augustus 1914
- ⁷⁴ GAA, PA 372, 3, 31 maart 1909
- ⁷⁵ GAA, PA 372, 1b, NB, 25 februari 1914
- ⁷⁶ GAA, Dienst Armwezen (DA) inventarisnummer 5186, nr. 2231, 1914
- ⁷⁷ GAA, PA 372, 1c, NB, 12 november 1914
- ⁷⁸ GAA, DA 5186, 2231, 1914
- ⁷⁹ GAA, PA 372, 1c, NB, 4 september 1915
- ⁸⁰ GAA, *Gemeentebld (GB)*, 1915 II 738
- ⁸¹ *Statistische mededeelingen*
- ⁸² GAA, *GB*, 1915 II 738
- ⁸³ GAA, PA 372, 1d NB, 12 mei 1917
- ⁸⁴ GAA, PA 372, 1a, NB, 9 november 1911
- ⁸⁵ GAA, PA 372, 1b, NB, 11 december 1913
- ⁸⁶ GAA, PA 372, 1d, NB, 10 juli 1916
- ⁸⁷ GAA, PA 372, 1d, NB, 20 november 1916
- ⁸⁸ GAA, PA 372, 1d, NB, 11 april 1917
- ⁸⁹ GAA, PA 372, 1d, NB, 20 mei 1917, 18 juni 1917, 16 juli 1916, 8 oktober 1917 en 22 november 1917
- ⁹⁰ GAA, PA 372, 1e, NB, 22 november 1922
- ⁹¹ A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, pp. 148-152
- ⁹² GAA, PA 372, 1a, NB, 18 oktober 1908
- ⁹³ "HvO", 4(1912), p. 18
- ⁹⁴ GAA, PA 372, 1a, NB, 9 juli 1908
- ⁹⁵ GAA, PA 372, 1e, NB, 15 april 1918
- ⁹⁶ Zeeburgerdorp en Asterdorp waren zogenaamde woonscholen die door de gemeente Amsterdam in Amsterdam-Noord waren opgericht. Zie ook, A. de Regt, *Arbeidersgezinnen*, pp. 199-237, en A.M.M. Dercksen en L. Verplancken, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, (Meppel 1987)

- ⁹⁷ "HvO", 6(1914), p. 32
- ⁹⁸ H. Brugmans, *Geschiedenis*, p. 300
- ⁹⁹ GAA, GB, 1920 I 759
- ¹⁰⁰ Ibidem
- ¹⁰¹ GAA, PA 372, 1e, NB, 19 april 1919 en 18 oktober 1919
- ¹⁰² *Stemmen uit de diepte*, mei-juni 1921, pp. 10-16
- ¹⁰³ GAA, PA 372, 1e, NB, 6 maart 1922
- ¹⁰⁴ 'Statistische mededeelingen van den Armenraad', in: *De finantieele statistiek van het Maatschappelijk Hulpbetoon te Amsterdam*, (Amsterdam 1926), p. 88
- ¹⁰⁵ Ibidem
- ¹⁰⁶ GAA, PA 372, 1e, NB, 22 april 1919
- ¹⁰⁷ GAA, PA 372, 1e, NB, februari 1920
- ¹⁰⁸ GAA, PA 372, 1e, NB, 18 april 1922
- ¹⁰⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, d.d. 7 juli 1922
- ¹¹⁰ Ibidem
- ¹¹¹ J.C.H. Blom, *De muieterij op De Zeven Provinciën*, (Utrecht 1983), pp. 9-35
- ¹¹² L. van der Valk, *Pauperzorg*, p. 235
- ¹¹³ Ibidem, pp. 40-50, 63-75 en 111-113
- ¹¹⁴ *Financieele Statistiek van het maatschappelijk hulpbetoon*, (Amsterdam 1940), p. 37
- ¹¹⁵ Ibidem, p. 77
- ¹¹⁶ GAA, PA 372, 1f, NB, 15 oktober 1926
- ¹¹⁷ GAA, PA 372, 1e, NB 26 september 1926
- ¹¹⁸ GAA, PA 372, 1e, NB, 23 januari 1924
- ¹¹⁹ "HvO", 15(1923), p. 3
- ¹²⁰ Geciteerd in "HvO", 18(1926), p. 5
- ¹²¹ Ibidem
- ¹²² GAA, PA 372, 1e, NB, 10 juli 1924
- ¹²³ GAA, GB, 1925 II 2191
- ¹²⁴ GAA, GB, 1925 I 1188
- ¹²⁵ GAA, PA 372, 1f, NB, 15 oktober 1926
- ¹²⁶ P. de Rooy, 'Kinderbescherming', p. 119
- ¹²⁷ Ibidem, pp. 118-122
- ¹²⁸ GAA, PA 372, 1f, NB, 6 december 1926
- ¹²⁹ GAA, PA 372, 1f, NB, 3 januari 1927
- ¹³⁰ GAA, PA 372, 1f, brief van Mendes da Costa aan de Minister van Justitie, d.d. 17 januari 1927
- ¹³¹ GAA, PA 372, 1f, brief Minister van Justitie aan het bestuur van HvO, 27 januari 1927
- ¹³² GAA, PA 372, 1f, NB, 6 december 1926
- ¹³³ GAA, PA 372, 1f, brief van de Commissie van Toezicht van het Observatiehuis aan het bestuur van HvO, d.d. 7 februari 1927
- ¹³⁴ Ibidem
- ¹³⁵ Centraal Bureau van de vereniging HVO (CB), Doos NB 11-06-1928 t/m 02-03-1942, 7 februari 1927
- ¹³⁶ GAA, PA 372, 1f, NB, 4 juni 1927
- ¹³⁷ CB, Doos NB 11-06-1928 t/m 02-03-1943, 6 mei 1929

- ¹³⁸ Ibidem
- ¹³⁹ CB, Doos NB 11-06-1928 t/m 02-03-1942, 16 juli 1928
- ¹⁴⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 19 november 1928
- ¹⁴¹ GAA, PA 372, 1f, NB, 5 maart 1928
- ¹⁴² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 mei 1929
- ¹⁴³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 juni 1929
- ¹⁴⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 mei 1929
- ¹⁴⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 mei 1930
- ¹⁴⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 februari 1937
- ¹⁴⁷ GAA, PA 372, 1a, NB, 9 september 1909
- ¹⁴⁸ GAA, GB, 1930 I 797-805
- ¹⁴⁹ Ibidem
- ¹⁵⁰ GAA, GB, 1930 II 1247
- ¹⁵¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 januari 1931
- ¹⁵² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 26 oktober 1932
- ¹⁵³ P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, (Amsterdam 1978), p. 272
- ¹⁵⁴ H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam, Deel 6 1848-1925*, (Utrecht/Antwerpen 1973), pp. 256-259
- ¹⁵⁵ *Financieele Staat van het Maatschappelijk Hulpbetoon te Amsterdam 1937 en 1938*, (Amsterdam 1940), p. 17
- ¹⁵⁶ Zie de jaarverslagen van 1922 t/m 1940, gepubliceerd in "HvO"
- ¹⁵⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 25 november 1929
- ¹⁵⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 16 juni 1930
- ¹⁵⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 juli 1932
- ¹⁶⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 september 1933
- ¹⁶¹ GAA, GB, 1932 II 1525
- ¹⁶² GAA, GB, 1932 II 1529
- ¹⁶³ Ibidem
- ¹⁶⁴ GAA, GB, 1932 II 1525-1529
- ¹⁶⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 november 1931
- ¹⁶⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 19 september 1932
- ¹⁶⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1930
- ¹⁶⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 juli 1932
- ¹⁶⁹ Ibidem
- ¹⁷⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 januari 1933
- ¹⁷¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 maart 1933
- ¹⁷² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 februari 1934
- ¹⁷³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 maart 1934
- ¹⁷⁴ P. de Rooy, 'Kinderbescherming', pp. 122-123
- ¹⁷⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 december 1935
- ¹⁷⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 november 1935
- ¹⁷⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 januari 1933
- ¹⁷⁸ Ibidem
- ¹⁷⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 juli 1931

- ¹⁸⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 november 1932
¹⁸¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 januari 1933
¹⁸² GAA, *GB*, 1933 I 269
¹⁸³ GAA, *GB*, 1933 II 759-774
¹⁸⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 mei 1936, zie ook de andere notulen van 1936 en 1937
¹⁸⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 januari 1931
¹⁸⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 februari 1936
¹⁸⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 oktober 1936
¹⁸⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 14 oktober 1935
¹⁸⁹ GAA, *GB*, 1935 I 1545-1546
¹⁹⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 september 1935
¹⁹¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 november 1932
¹⁹² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 november 1936
¹⁹³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 juni 1938
¹⁹⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 juli 1936
¹⁹⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 17 maart 1937
¹⁹⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 maart 1936
¹⁹⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 mei 1936
¹⁹⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 juli 1936
¹⁹⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1936
²⁰⁰ Ibidem
²⁰¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 21 oktober 1936
²⁰² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 10 december 1936
²⁰³ Ibidem
²⁰⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 juni 1937
²⁰⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 juli 1937
²⁰⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 november 1937
²⁰⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 17 januari en 7 februari 1938
²⁰⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 september 1935
²⁰⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 juni 1936
²¹⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 februari 1937
²¹¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 mei 1938
²¹² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 mei 1935
²¹³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 maart 1934
²¹⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 oktober 1936
²¹⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 oktober 1937
²¹⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 november 1939
²¹⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 mei 1939
²¹⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 maart 1934
²¹⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 11 juli 1938
²²⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 31 oktober 1938
²²¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1939
²²² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 11 december 1939
²²³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 november 1939
²²⁴ Ibidem

- ²²⁵ *De schakel*, 9(1939), p. 118, geciteerd in "HvO", 21(1939), p. 8
- ²²⁶ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout?', in: G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema, (red.), *Tussen goed en fout*, (Franeker 1986), pp. 30-52
- ²²⁷ R. Ney, *De organisatie van het maatschappelijk werk*, (Naarden 1989), pp. 25-77
- ²²⁸ "HvO", 21(1939), p. 5
- ²²⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 november 1939
- ²³⁰ Ibidem
- ²³¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 1 juli 1940
- ²³² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 augustus 1940
- ²³³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 september 1940
- ²³⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 oktober 1940
- ²³⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 22 november 1940
- ²³⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, GAA, PA 372, 16, brief bestuur HvO aan de Regeringscommissaris
- ²³⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 30 juni 1941
- ²³⁸ H. Stravers, 'Winterhulp en Volksdienst', in: J.J. van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, (z.p., z.j.), pp. 472-481 en 392-397
- ²³⁹ L. van der Valk, *Pauperzorg*, (Delft 1986), pp. 50-52
- ²⁴⁰ H. Stravers, 'Winterhulp', pp. 472-481 en L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 6 eerste helft*, (Den Haag 1975), pp. 468-476
- ²⁴¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 mei 1941
- ²⁴² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 30 juni 1941
- ²⁴³ GAA, PA 372, 5, brief Honing aan het bestuur van HvO
- ²⁴⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁴⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 7 oktober 1940
- ²⁴⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 december 1940
- ²⁴⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁴⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1941
- ²⁴⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1941
- ²⁵⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 maart 1942
- ²⁵¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 februari 1942
- ²⁵² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 december 1940
- ²⁵³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 juli 1940
- ²⁵⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 31 maart 1941
- ²⁵⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 mei 1941
- ²⁵⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1941
- ²⁵⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁵⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1941
- ²⁵⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1941
- ²⁶⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 maart 1942
- ²⁶¹ Ibidem
- ²⁶² J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940-5 mei 1945', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden, Deel 15*, (Haarlem 1982), p. 72
- ²⁶³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 mei 1941
- ²⁶⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 september 1934

- ²⁶⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 30 juni 1941
- ²⁶⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁶⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 december 1941
- ²⁶⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 mei 1941
- ²⁶⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1941
- ²⁷⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁷¹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1941
- ²⁷² CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1941
- ²⁷³ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 januari 1942
- ²⁷⁴ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 2 februari 1942
- ²⁷⁵ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 4 september 1941
- ²⁷⁶ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 6 oktober 1941
- ²⁷⁷ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november 1941
- ²⁷⁸ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 8 december 1941
- ²⁷⁹ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 5 januari 1942
- ²⁸⁰ CB, Doos NB 1928 t/m 1942, 3 november, 8 december 1941 en 2 februari 1942
- ²⁸¹ CB, Doos Bestuur, Rapport van de Commissie van Onderzoek naar het gedrag van de
hoofddirecteur tijdens de bezetting
- ²⁸² GAA, PA 372, 16, Resumé van de bespreking van het bestuur en de hoofddirecteur
met de gemachtigde
- ²⁸³ GAA, PA 372, 8, Circulaire 'Hulp voor Onbehuisden in oorlogstijd'
- ²⁸⁴ Ibidem
- ²⁸⁵ GAA, PA 372, 17, Chronologisch overzicht over de gebeurtenissen na het aftreden van
het bestuur, door de hoofddirecteur en de secretaresse
- ²⁸⁶ Ibidem
- ²⁸⁷ CB, Doos bestuur, Ontwerp-gewijzigde statuten, als bijlage in het rapport van de
Commissie van Onderzoek
- ²⁸⁸ GAA, PA 372, 17, Chronologisch overzicht
- ²⁸⁹ CB, Doos NB 25-5-1945 t/m 1953, 22 mei 1945 en 31 juli 1945
- ²⁹⁰ Ibidem
- ²⁹¹ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 5 juni 1945
- ²⁹² CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 28 mei 1945
- ²⁹³ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 16 november 1945
- ²⁹⁴ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 11 september 1945
- ²⁹⁵ Ibidem
- ²⁹⁶ GAA, PA 372, 17, Verklaring van K. Kerk
- ²⁹⁷ GAA, PA 372, 17, Verklaring van G. Sevenants
- ²⁹⁸ GAA, PA 372, 17, Verklaring van P. Loeb van Zuilenburg
- ²⁹⁹ GAA, PA 372, 17, Verklaring Minks
- ³⁰⁰ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 21 september 1945
- ³⁰¹ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 16 november 1945
- ³⁰² Ibidem
- ³⁰³ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 20 november 1945
- ³⁰⁴ Ibidem
- ³⁰⁵ CB, Doos Bestuur, Rapport van de Commissie van Onderzoek

³⁰⁶ Ibidem

³⁰⁷ CB, Doos bestuur, brief van de hoofddirecteur aan het bestuur van HvO

³⁰⁸ Chronologisch overzicht en zie, "*HvO*", 25(1933), pp. 3-7 en "*HvO*", 26(1934), p. 3

³⁰⁹ GAA, PA 372, 17, brief hoofddirecteur aan een bestuurslid

³¹⁰ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 11 januari 1946

³¹¹ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 12 februari 1946

³¹² Ibidem

³¹³ GAA, PA 372, 16, brief bestuurslid aan het bestuur

³¹⁴ CB, Doos NB 1945 t/m 1953, 20 februari 1946

³¹⁵ GAA, PA 372, 16, brief bestuur aan de Commissie van Onderzoek